Turkish Studies
History

Volume 13/24, Fall 2018, p. 161-184
DOI: 10.7827/TurkishStudies.14550
ISSN: 1308-2140
Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

INTERNATIONAL BALKAN UNIVERSITY
EXCELLENCE FOR THE FUTURE
IBU.EDU.MK

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş: *Kasım 2018* ***Accepted/Kabul:*** *Aralık 2018*

Referees/Hakemler: *Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU - Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK*

This article was checked by iThenticate.

DİN, GELENEK VE DEĞİŞİM: XIX. YÜZYILDA KÂŞGAR KADINI

Murat ÖZKAN[*]

ÖZET

XIX. yüzyılda sanayi devriminin yaşanması, emperyalizm ve sosyalizm gibi kavramların yükselmesiyle Kâşgar, Doğu'dan ve Batı'dan, başta İngiltere, Amerika, Rusya ve Çin olmak üzere birçok küresel devletin ilgisini çekmiştir. Bu sebeplerle bölge seyyahlar, haritacılar, arkeologlar, oryantalistler ve misyonerlerin akınına uğramıştır. Bunların kayda aldıkları seyahatnameler, günlükler, coğrafya kitapları veya anılarda Kâşgar'la ilgili coğrafi, siyasi, dini ve sosyal bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler arasında Kâşgar toplumunun yaşamı ve kadının sosyal hayatına dair bilgiler de bulunmaktadır.

Türkler çok eski devirlerden beri aile kurumuna önem vermiştir. Kadını ise ailenin temel taşı olarak görmüş, aileyi kadının otoritesine emanet etmiştir. Eski Türklerde kadın sadece ailede değil, devlet yönetiminde yer alan, milletler arası antlaşmalara imza atan, beylik yapan, miras ve boşanma haklarına sahip olan, hem resmi hem de sosyal hayatta kendine yer bulan bir hüviyete sahipti. Biz de bu çalışmanın konusu olarak belirlediğimiz XIX. yüzyıl Kâşgar kadınlarını o dönemin şartlarını ve sosyal yaşantısını incelemek bakımından önemsiyoruz. Kadınların aile hayatları, karşı cinsle ilişkileri, evlilikleri, doğumları, misafirperverlikleri, eğlence hayatları, giyim-kuşam ve kişisel bakımları, inanışları, sağlıkla ilgili tutumları açısından inceleyeceğiz. Bunu özellikle yabancı bakış açılarından takip edecek ve Kâşgar'a seyahatte bulunan yabancı seyyahların seyahatnamelerinden ve yabancı yazarların günlüklerinde Kâşgar kadınlarından nasıl bahsedildiğini, haklarında ne tür bilgiler verildiğini anlatarak XIX. yüzyıl Kâşgar kadınına ve sosyal yaşantısına ışık tutmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Kâşgar, Doğu Türkistan, kadın, sosyal hayat, seyahatname.

[*] Arş. Gör. Dr., Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-posta: murtozkan@hotmail.com

RELIGION, TRADITION AND CHANGE: KASHGAR WOMEN IN 19th CENTURY

ABSTRACT

Kashgar attracted the attention of many global states, especially Britain, USA, Russia and China, from the East and the West through industrial revolution and rise of concepts such as imperialism and socialism in the nineteenth century. For that reason, the region was flooded by travellers, cartographers, archaeologists, orientalists and missionaries. Travel books, diaries, geography books or memoirs, which was written by them, involve geographical, political, religious and social information about Kashgar. There is also information on the life of the Kashgar community and the social life of Kashgar women.

The Turks have given importance to the institution of family since the ancient times. In Turkish society, the woman is the headstone of the family, and the family is entrusted with the authority of the woman. In ancient Turks, women had an important place not only in the family but also in the state administration, Turkish women signed international agreements and took over the responsibilities of state management, they had the right to inheritance and divorce and played important roles in both formal and social life. The subject of this study is to examine the social life and status of the Kashqar women in the nineteenth century. In addition, give information on women's family life, relations with the opposite sex, marriages, births, hospitality, leisure life, clothes and personal cares, beliefs, health-related behaviours. To sum up, the aim of this study is to illuminate the social life of Kashgar woman in the nineteenth century based on the travel books of foreign travellers and the diaries of foreign writers who visited Kashgar.

STRUCTURED ABSTRACT

Traveling books, memories and diaries constitute a significant part of the written works that have contributed to history. In the 19th century, the first of the sources in Turkestan, where we can follow women in Kashgar specially, is the travel book. There are many domestic sources about Turks' perspective on women. However, to read Turkish women from foreign sources and to know different points of view is important in terms of approaching the subject of women in Turkey more objectively. For this reason, this work has been built on the information given about the social life of Kashgar women in especially the travels of Russian and Western travelers.

Kashgar has become the focus of attention with the rise of imperialism, China, especially Britain, Russia and America since end of the XIX. century. Kashgar has attracted the attention of global powers thanks to the Silk Road, rich natural gas, coal and oil resources. Despite the lack of access to previously unaccounted for due to the hardship of geographical conditions, Kashgar drew attention to the different working groups of states, despite various difficulties, and various travels were organized in the region. Westerners and Russians have been the head of these travels.

Despite the impossibilities of Kashgar, there are strategic reasons to be visited by travelers. The imperial powers like England, America, China and Russia have desires on the region that has natural resources, underground riches and oil sources. Therefore, dozens of travels to the region were organized and exploratory expeditions were made.

Western travelers, who gave detailed information about East Turkestan, is Ella Sykes, Sven Hedin, David Fraser, M. Aurel Stein, Henry Lansdell, Oscar Terry Crosby, Major C. D. Bruce, H. W. Bellew, Captain H. P. Deasy, Bayard Taylor and Gottfried Mercbahcher. Some of these travel books gave only information about geographical shapes, climate and vegetation, while others are given information on archaeological findings. It can be said that most of the travelers gave less information about the social life of East Turkestan and Kashgar, their curiosity, their cultural background, their traditions and customs, and their lives. In addition, we find information about East Turkestan in Russian travel books. In particular M. V. Pevtsov, N. M. Prjevalskiy, A. N. Kuropatkin, S. M. Dudin, Ç. Valihanov, D. Ya. Fedorov, N. L. Zeland in the works of travelers or statesmen has information on the lifestyle of the Kashgar people in XIX. century. They have included the social lives of the people of Kashgar and gathered information about them. Also diaries are another source of information about the lives of Kashgar women. At this point, Lady Macartney's diaries are remarkable.

The data obtained from travel books and diaries about the Kashgar women are examined around certain main topics. These are women's family life, marriage-divorce procedures, birth customs, clothing and personal care, hospitality and social relations, beliefs, health attitudes, living spaces and occupations, training and entertainment cultures.

There are many travel books and diaries that provide information about Kashgar in XIX. Century. Western and Russian sources constitute an important part of these travel books. Sykes, Macartney is the head of the woman travelers who give information about Kashgar women. Sykes often used negative language about Kashgar women but Macartney used a more positive language. Sykes spent only nine months in the region for research purposes. However, he could not comprehend the social life of the people in this short time. Travel books usually contain geography information that can be detected in a short time. In order to understand social life, they should spend more time in the region. Macartney had the opportunity to observe the people of Kashgar in seventeen years a long time and she know them very well. Therefore, she did not content with what he saw in a short time unlike Sykes. She wrote the journal in years as she adapted to her life experience. In this respect, the information given by Macartney is more objective and realistic than the information given by Sykes. From Russian sources, information about women is frequently encountered in the works of Pevtsov and Dudin. Unlike Western sources, Pevtsov and Dudin have more positive opinions about Kashgar women. However, both groups reflected the moral collapse that emerged as a result of the intervention of the Chinese people in the region's religious life after the collapse of the state of Yakup Khan. It can be said that sometimes superstitious beliefs are based on the religion of Islam as a result of a false perception, and the ignorance of the travelers about the Islamic religion has led to false transmissions.

In addition to this, travelers in Kashgar discussed women in terms of their family life, religious life, beliefs, social life, clothing, customs, marriages, marriages and death, and almost all of them gave similar information about women. Travelers observed that women attach great importance to family life, and that the woman was married to her husband, but that women were only able to marry more than one marriage, despite the fact that women were given their rights to marriage and divorce by applying the provisions of Islam. In this respect, the woman is glorified with Islam; but with the famous 'Chinese intrigue ' in the last quarter of the century, Qasgar women tried to preserve their morality and existence in social life. Women who care for their clothes have become models for women from other nations and cultures; Kashgar women, especially with artistic abilities, have attracted attention with their activities such as handiwork, weaving and knitting. She even took them one step further; contributed to business life by increasing the added value of manual skills; both their families were supported and they joined the production as men. In this respect, there is an equality.

Women's entertainment lives, dances, music are unique. In XIX. Century Qasgar, Islam shows that no entertainment-limiting base is seen, and traditions and customs prevail. The enjoyment of women and men in different places, the existence of a relationship between haremlik-selamlık (for men and women sit separately) is an indication that the Islamic rules are maintained, albeit partially, with the traditions. The fact that Qasgar women have a variety of superstitions lies in the application of these traditions despite Islam. The customs related to birth-death, marriage-divorce stand out as rituals that consist entirely of mores. The difference between the child and the girl in the family shows that the belief which the lineage is to be carried out by the man is continuing in the Turks. The travelers, who generally evaluate women's health attitudes in a primitive way, connect it to uneducated. But this situation is due to poverty and ignorance rather than education; from time to time, due to adherence to traditions should be considered. Because children women who married at a very early age like the age of twelve is being put into life without having the opportunity to receive education.

In Kashgar, where the city women and peasant women encountered different treatments, it is seen that peasant women are equivalent to the women of today in terms of women's superior position in family life, right to work, male-female relations and freedoms in social life. This power of the Turkish woman, who has rights and freedoms almost a hundred and fifty years ago, can be considered as an indicator of her nutrition from her roots. Because, since the old Turks, women had not only lived in the family but also in the administration of the state, who signed the international treaties, made the principality, had the right to inheritance and divorce, both official and social life. Assuming that in Middle Ages European women are demons, whether there is a human being or not, the importance of the value that Turks attach to women can be better understood. In this respect, Karkgar's woman carried the legacy from the past to the future. Despite China's intense cultural bombardment, maintaining its traditions is the main reason why the woman, who laid the foundations of her family, the smallest pillar of society, remained alive despite everything.

Keywords: Kashgar, East Turkestan, woman, social life, travel book.

Giriş

Tarihi M. Ö. 2. yüzyıla kadar geri götürülebilen Kâşgar, 19. yüzyıla kadar sırasıyla Büyük Hunlar, Çin, Göktürkler, Karahanlılar, Büyük Selçuklular, Moğollar, Çağatay Hanlığı, Timur İmparatorluğu, Yarkend Hanlığı ve Mançular gibi birçok farklı devletin egemenliği altında kalmıştır. Günümüzde Kâşgar olarak adlandırılan bölgenin tarihte bilinen ilk adı *'Shu-Lo'*dur. Hsüan Tsang'ın seyahatnamesinde bu yerin adı *'Ch'ü-Sha'* olarak geçerken, X. yüzyılda Türklerin bölgeye Kâşgar adını verdikleri bilinmektedir (Baykuzu, 2015; 77). Ercilasun ise Kâşgar şehrine verilmiş isimleri şöyle sıralar: *Şu-lı, Çia-Şa, Şulig, Ordu Kent, Cia-Şı-çi-li* ve son olarak Pelliot'un okuduğu şekliyle *Kaşgiri* (Ercilasun, 2013; 16). Çin'in bölgeyi elinde tuttuğu 1759-1867 yıllar bölge halkı için pek çok zorluğu beraberinde getirmiştir. Çinli idarecilerin yerli halka yükledikleri ağır vergilerin ve yönetimde taviz verilmeyen şiddet politikasının (Tuna, 2012; 51) yanına halk arasında yayılan kolera, kızamık, çiçek gibi salgın hastalıklar eklenince perişan olan halk Çin yönetimine karşı isyanlar başlatmıştır (Kim, 2004; 35). Bu isyanların büyümesiyle Yakup Bey Kâşgar, Yarkend ve Hoten'i ele geçirmiş, 1867 yılında merkezi Kâşgar olan Kâşgar Hanlığı'nı kurmuştur (Yücel, 2013; 277). 1870 yılında Hindistan İngiliz idaresiyle anlaşan Yakup Han, ülkesinin tabii zenginliklerini işletme hakkını İngilizlere bırakmış ve buna karşılık devletinin Osmanlılara tabi olması konusunda onlardan icazet almıştır (Hitchins, 2002; 8). *'Atalık Gazi'*, *'Bedevlet'* unvanlarını da alan Yakup Bey bölgede genişlemek amacıyla fetihlere başlamıştır (Gömeç, 1998; 150). İngilizlerle yaptığı anlaşma uyarınca Osmanlı Devleti ile olan ilişkileriyle ilgili olarak 1870'te İstanbul'a bir elçi göndermiş, bu elçi vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin tabiiyetine girmek istediğini belirtmiştir. İngiltere de bu yaklaşımı destekleyeceğini vaat etmiştir (Alpargu, 2002; 1010). Dönemine göre diğer devletler tarafından güçlü bir siyasi yapı olarak tanınan Kâşgar Hanlığı'nın 1877'de Çin tarafından dağıtılmasıyla, Kâşgar yeniden Çin hâkimiyetine girmiştir. 1877 yılının Aralık ayında Kâşgar'ın da içinde bulunduğu tüm Doğu Türkistan'ı işgal ettiğini duyuran Çinliler 1882 yılında bölgeye Hsin-chiang (Xin-jiang) (yeni ele geçirilmiş toprak) adını vermişlerdir. 1884 yılında ise Doğu Türkistan (Sinkiang/Sincan)[1] vilayetini kurdular (Taşağıl, 1994; 559). XX. yüzyılda gelindiğinde, 1930 yılında bölge Sovyetler Birliği'nin eline geçmiştir. Sovyetlerin bu tutumuna karşı İngiltere desteğini alan Uygurlar birtakım faaliyetlere girişmiş ve Kâşgar'da Sovyet karşıtı bir Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurma teşebbüsünde bulunmuşlardır. Ancak bu çabalarında başarılı olamamışlardır. 1949'da kurulan Çin Halk Cumhuriyeti'yle bölgede siyasi ekonomik ve sosyal değişimler görülmüş; 1955 yılında muhtariyet isteyen Uygurları yatıştırmak amacıyla yeniden organize edilerek bölge Sinkiang Uygur Otonom Bölgesi adı altında toplanmıştır (Hitchins, 2002; 8-9). Çin XIX. yüzyılın sonundan başlayarak bölgede yaşayan Çinli ve Türk Müslümanların diline, dinine ve yaşantısına müdahalelerde bulunmuş; birçok cami ve medreselerin yakılmasıyla Çin ile bölge halkı arasında ağır ve kanlı mücadeleler yaşanmıştır. Bu durum günümüzde de devam etmektedir.

Kâşgar'a Yapılan Seyahatler Üzerine

Tarihe kaynaklık eden yazılı eserlerin önemli bir kısmını seyahatnameler, anılar ve günlükler oluşturmaktadır. Bu tür kaynaklar bize yaşanılan yer, zaman ve toplumun yaşamı hakkında ayrıntılı bilgi veren, o an itibarıyla tarihe sağlam birer kayıt düşen hafızalar, deyim yerindeyse *'taşıyıcı bellek'*lerdir. Geçmişten günümüze korunarak gelen bu kayıtlar bilinmeyen bir tarihin aydınlatılması veya yanlış bilinenlerin doğrulanması açısından da incelenmeye değerdir. Dolayısıyla Türkistan'da, özel olarak Kâşgar'da kadını takip edebildiğimiz kaynakların ilki seyahatnamelerdir.

Seyahatname, terim olarak *'Görülen yeni yerlerle, değişik uluslarla ilgili izlenimlerin yazınsal bir biçimde kaleme alınmasından doğan yapıttır'* (TDK, Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü). Seyahatnamelerin tarihi bir kaynak değeri taşımasının sebebi, yazıldığı dönemden çok sonra halkın

[1] Batı Türkistan için 'Orta Asya' tanımlamasını yapan Ruslar gibi, Çin Devleti de Doğu Türkistan'a 'Sinkiang/Sincan' adını vermiştir. Bu iki örnekte de görüldüğü gibi Ruslar ve Çinliler bölgenin, bölgede var olan Türk kimliğiyle özdeşleştirilmesinin önüne geçmeyi amaçlamışlardır (Dillon, 2001; 7).

değişen sosyal yaşantısını, kültürünü, dilini, yaşam standartlarını, yaşadığı coğrafyayı, vs. takip edecek malzemeyi okura veya araştırmacıya sunmasıdır. Bu bakımdan seyahatnameleri tarihi incelemelerde bambaşka bir kaynak olarak ele almak gerekir. Seyahatnameler, sadece yazıldığı dönemin tarihiyle ilgili verdiği bilgilerle değil, aynı zamanda bizatihi kendisinin de bir tarihi eser sayılması açısından önemlidir. Seyahatnamelerdeki bilgilerin kanıtlanabilirliğinin olmaması, yargıların öznel olması, kimi tarihçiler tarafından seyahatnamelerin bilimsel değeriyle ilgili olumsuz görüşlere sebep olmaktadır. Bu nedenle İlber Ortaylı yalnızca metinlerin değil seyahatname yazarlarının hangi kültür çevresi ve zamandan geldiğine dair bilginin araştırmacıda olması gerektiğini de belirtir (Ortaylı, 1991: 271). Türklerin kadına bakış açısıyla ilgili birçok yerli kaynak mevcuttur. Ancak Türk kadınını bir de yabancı kaynaklardan okumak, farklı bakış açılarını bilmek Türklerde kadın konusuna daha objektif yaklaşabilmek bakımından önemlidir.

Bu sebeple özellikle Rus ve Batılı seyyahların seyahatnamelerinden Kâşgar'da kadın takip etmeye çalışılacak, bu bilgiler dikkate alınarak batılı seyyahların *'kadın'* temelinde Kâşgar'ın sosyal yaşantısına bakış açıları üzerinden çalışma oluşturulacaktır.

XIX. yüzyılda Rusların bölgedeki gücünün artmasıyla Batı, özellikle İngiltere yönünü Türkistan'a çevirmiştir. Coğrafi şartların zorluğundan dolayı daha önce erişim sağlanamayan bölge, bu tür zorluklara rağmen devletlerin ve farklı çalışma gruplarının ilgisini çekmiştir. Türkistan'a karşı oluşan bu ilginin artmasıyla batılı gezginler, haritacılar, seyyahlar, misyonerler, casuslar ve arkeologlar tarafından bölgeye keşifler yapılmıştır. Hammadde ve pazar arayışı ile Rus yayılmacılığı da coğrafyaya olan ilginin artmasının nedenleri arasındadır (Doğan ve Erdoğan, 2016; 973).

Kâşgar'a ulaşım turistlere açıldığı zaman bile bölge dünya üzerinde en az ziyaret edilen yerlerden birisi olarak göze çarpmaktaydı. Bu durum sadece Kâşgar'ın siyasi hassasiyetinden değil, bölge coğrafyasının yarattığı hassas durumdan da kaynaklanmaktaydı (Hopkirk, 1985; v). Bu cümleden olarak Kâşgar'ın coğrafyası hakkında bilgi vermek isabetli olacaktır. Kâşgar'ın doğusunda tüm kervanlar için tehlikeli olan Taklamakan Çölü uzanmaktaydı. Diğer üç tarafı ise büyük, üç sıradağla kaplıydı: Tanrı, Pamir ve daha güneyde Karakurum Dağları. Yüzyıllar boyunca bu bölgelerde seyahat eden seyyahlar buzlu geçitlerde ya da yanan çöllerde çok kötü şartlarla karşılaşmıştı. Bu bölge zamanla İngiltere'nin Çarlık Rusyası'yla siyasi ve ekonomik alanda giriştiği mücadele olan Büyük Oyun'da en avantajlı yer haline geldi. Çarlık Rusyası'nın ve sonrasında Bolşeviklerin bölgedeki tüm faaliyetlerini rapor edip İngiltere hükümetine yollayan görevliler vardı. Benzer şekilde Çarlık Rusyası da İngiltere'nin faaliyetlerini takip etmekteydi. Bu izole durumuna rağmen bölge bilgi toplama savaşında çok önemli bir yerdi. Çünkü doğal ortam, yoğun bir kervan ticaretinin bu güzergâhtan yapılması ve iki imparatorluğun tampon bölgesinde olması bölgenin önemini artırmaktaydı (Hopkirk, 1985; vi). Sonuç olarak, XIX. yüzyılın sonlarından başlayarak Kâşgar, emperyalizmin yükselişiyle Çin'den başka, özellikle İngiltere, Rusya ve Amerika'nın ilgi odağı haline gelmiştir. Bölgenin İpek Yolu üzerinde olması, bölgede zengin doğalgaz kaynaklarının, kömür ve petrol yataklarının olması, bölgeyi küresel güçlerin ilgi odağına oturtmuştur. İngiltere, Hindistan'da Pan-İslamizm temelli sömürge yönetimi altında (Yalçınkaya, 1997; 178), XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Babürlerden kalan otorite boşluğunu doldurmuş; Hindistan'ın tabii zenginlikleri ve ticari imkânları en büyük gelir kaynaklarından biri olmuştur. Bu nedenle İngilizler komşu devletlerde yaşanan her tehlikeye karşı tetikte olmuşlardır. İngilizlerin bu büyük geliri başta Avrupa olmak üzere birçok devlet tarafından kıskanılmış; Ruslar Hindistan'ın ve Türkistan'ın ekonomik ve ticari potansiyelinden faydalanmak amacıyla İngiltere'yi Hindistan'dan atmayı hedeflemiş, ancak bunu başaramamıştır (Saray, 1997; 152). 1864-1873 arasında devletler arası hukuku hiçe sayarak Türkistan devletlerinden Hokand, Buhara ve Hive Hanlıklarını işgal eden Rusya bölgede egemenliğini artırarak İngilizlere meydan okumuştur (Saray, 1997; 153). Buradan anlaşılmaktadır ki bu bölge XIX. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle Rusların ve Batılıların ilgi alanı olmuştur. Temelde siyasi bir amaçla seyahat edilen bölgeler, Batı'nın bölgeye bu özel ilgisiyle birçok açıdan değerlendirilmiştir.

Doğu Türkistan hakkında ayrıntılı bilgi veren Batılı seyyahların başlıcaları Ella Sykes, Sven Hedin, David Fraser, M. Aurel Stein, Henry Lansdell, Oscar Terry Crosby, Major C. D. Bruce, H. W. Bellew, Captain H. P. Deasy, Bayard Taylor ve Gottfried Mercbahcher'dır denilebilir. Çoğunluğunu İngiliz seyyahların yazdığı seyahatnamelerin bazılarında yalnızca coğrafi şekiller, iklim ve bitki örtüsü ile ilgili bilgiler verilirken, diğerlerinde ise arkeolojik bulgularla ilgili bilgiler verilmiştir (bk. Hedin, 1903; Taylor, 1892; Mercbahcher, 1995; Bruce, 1907; Crosby, 1905; Lansdell, 1893; Lansdell, 1887; Deasy, 1901; Bellew; 1875; Stein, 1904). Seyyahların çoğunun Doğu Türkistan'ın ve Kâşgar'ın sosyal yaşantısı, halkın merakları, kültürel birikimleri, gelenek ve görenekleri, özetle yaşantıları hakkında daha az bilgi verdikleri söylenebilir.

Bunlardan en çok ilgi çeken isimlerin başında Ella Sykes gelir. *'Avrupa'nın en cesur kadını'* olarak adlandırılan Kanada asıllı Miss Sykes (Downie and Errigton, 2010; 231), kardeşi P. M. Sykes ile 1915'te Çin egemenliği altında bulunan Kâşgar'a dokuz aylık bir seyahat gerçekleştirir. Ella Sykes Pamir Dağlarına çıkan ve Hotan'ı ziyaret eden ilk Avrupalı kadındır (Sykes, 1920; vi). Günlük tadında yazdığı *'Through Deserts and Oases of Central Asia'* adlı seyahatnamesinde hem coğrafya hem de sosyal yaşamla ilgili dikkat çekici tespitleri vardır. Sykes yine kadınlar hakkındaki gözlemlerini de bu kitabında zikreder.

Yine Rus seyahatnamelerinde Doğu Türkistan'a ait bilgilere rastlamaktayız. Başlıca M. V. Pevtsov, N. M. Prjevalskiy, A. N. Kuropatkin, S. M. Dudin, Ç. Valihanov, D. Ya. Fedorov, N. L. Zeland gibi seyyah veya devlet adamlarının eserlerinde XIX. yüzyıl Kâşgar halkının yaşam tarzına dair bilgiler bulunmaktadır. Bunlar Kâşgar halkının sosyal yaşantılarına yer vermiş, onlar hakkında bilgi toplamışlardır. Kâşgar'a en çok seyahat gerçekleştiren seyyahların başında şüphesiz Pevtsov gelmektedir. Pevtsov, *'Kâşgar halkının gündelik hayatı, gelenekleri, adetleri, ritüelleri, inançları ve sosyal statüleri, özellikle bizim için yakın bağları olan bu komşu ulusun hayatıyla ilgilenen Ruslarda büyük ilgi uyandırmaktadır'*, diyerek aslında Kâşgar üzerine yapılan çalışmaların ana nedenini belirtmektedir (Pevtsov, 1895; 161). Duranlı, çalışmasında, Klyaştorniy ve Kolesnikov'un çalışmalarından hareketle, *'Başta Kuropatkin*[2] *olmak üzere diğer araştırmacı ve elçilik görevlilerinin yaptıkları çalışmalar gerek N. M. Prjevalskiy gerekse onun öğrencisi olarak tanımlanan M. V. Pevtsov tarafından yapılacak çalışmalara sağlam bir zemin oluşturmuştur'* (2014; 205) demektedir. Kolesnikov da bu Rus seyyahların çoğunun aynı zamanda asker olduğunu ve bu durumun onları bölgedeki faaliyet alanlarında kendilerine özgü bir iz bıraktıklarını, Rus seyyahlarının tuttukları notların, yüzlerce kitap için geniş bir bilimsel materyal oluşturduğunu, XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başında yaşayan Rus seyyahların gözünden ayrıntılı olarak incelediği *'Russkiye v Kaşgariyi (Vtoraya Polovina XIX-Naçalo XX v.), Missiyi, Ekspeditsiyi, Puteşestviya'* adlı eserinde belirtmektedir (2010).

Seyahatnamelerden sonra, Kâşgar kadınlarının hayatlarına dair bilgi edinilebilen bir diğer kaynak günlüklerdir. Bu noktada Lady Macartney'in günlükleri dikkate değerdir. XIX. yüzyılın sonlarında Kâşgar'da İngiliz konsolosu olarak bulunan George Macartney'in[3] arkeolog ve hemşire olan eşi Catherine Macartney (Lady Macartney) XX. yüzyılın başlarına kadar Kâşgar'da yaşamıştır. Lady Macartney, kendisinden sonra gelen İngiliz konsoloslarının da yaşadığı ve *'Chini-Bagh'* adı verilen evinde, on yedi yıl boyunca yaşadıklarını ve gördüklerini kaleme almıştır. Günlüğünde, yaşadığı dönemin Uygurlarını hem sosyal hem de politik açıdan, yaşanılan kaotik çağa rağmen cesur denebilecek ifadelerle anlatmıştır. Macartney'in günlükleri *'An English Lady in Chinese Turkestan, Lady Macartney'* adıyla, 1931'de oğlu Eric Macartney; 1985'te ise Peter Hopkirk'ün önsözüyle yayımlanarak ilgisine sunulmuştur. On dört bölümden oluşan kitapta Lady Macartney, Kâşgar'a gidişinden başlayarak

[2] Aleksey Nikoleyeviç Kuropatkin, Çarlık Rusyası siyasetinde önemli yerlere gelmiş, devletin üst kademlerinde görev almış, Türk-Rus tarihinde çok etkili bir devlet adamı olarak bilinmektedir (Yazici ve Çelik, 2008; 233).

[3] George Macartney'in görünen görevi hem Pekin ve Londra arasındaki ilişkileri geliştirmek hem de Kaşgâr ve Doğu Türkistan'da az sayıda bulunan İngilizlerin ihtiyaçlarıyla ilgilenmektir. Fakat gayriresmi olarak görev: Rus entrikalarını, özellikle de oldukça sert eylemlerde bulunan Rus konsolosu Petrovskiy'in faaliyetlerini takip etmektir (Özkan, 2017; 79).

Kâşgar'daki geleneklerden, misafir ağırlama şekillerinden yemek yeme adetlerine, şehirdeki değişikliklerden seyahatlerine ve Çin hâkimiyetinin şehirdeki izlerine kadar, bir kadın gözüyle bahseder. Kitapta, *'Kâşgar kadınları'* hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler oldukça ilgi çekicidir.

Yalnızca Lady Macartney değil başka yabancı araştırmacılar tarafından da yer yer çalışmalarda kadınlara ilişkin kaydedilen bilgiler, bizlere o dönemin kadınları hakkında bilgi vermektedir.

XIX. Yüzyılda Kâşgar'da Kadın

Kâşgar'da kadın ele alınmadan önce birkaç husus üzerinde görüşlerin beyan edilmesi gerekmektedir. Yakup Bey ve önceki dönemlerde Türk yönetimi altında bulunan halkın yaşantısıyla Çin işgalinden sonraki yaşantısı arasında ciddi denecek farklar mevcuttur. Özellikle Yakup Bey zamanında dini taassubun daha yoğun olduğu görülürken; sonraları bu durum yerini aşırı rahatlığa bırakmıştır. Çin tarafından bölgenin işgal edilmesiyle imparator, bölgede İslam'ın usul ve kaidelerinin uygulanmasına karşı çıkmıştır. Bu yüzden halk ahlaki değerleri önemsememiş ve İslam çizgisi dışında yaşamaya başlamıştır. Bu rahatlık Kâşgar kadınlarının kılık-kıyafetlerini, evliliklerini, sosyal hayat içindeki konumlarını etkilemiştir.

Bahsedilen kaynaklardan yola çıkılarak XIX. yüzyılda Kâşgar kadınları hakkında elde edilen verileri belli ana başlıklar etrafında incelemek gerekir[4]. Bunlar kadınların aile hayatları, evlenme-boşanma usulleri, doğumla ilgili adetleri, giyim-kuşam ve kişisel bakımları, misafirperverlikleri ve sosyal münasebetleri, inanışları, sağlıkla ilgili tutumları, yaşam alanları ve uğraşıları, eğitimleri ve eğlence kültürleri gibi başlıklar altında değerlendirilecektir. Konuya giriş yapmadan önce Kâşgar kadınlarını daha iyi anlayabilmek için Kâşgar halkı hakkında genel bir bilgi vermek yerinde olacaktır.

Seyyahların çalışmalarına bakıldığında, Doğu Türkistan'da etnik olarak Dunganlar, Kırgızlar ve diğer halklar bir arada yaşamaktadır. Çin'in batı bölgelerinden yani Kansu, Ning-hsia ve Sha'an-hsi eyaletlerinden Kâşgar'a göç etmiş olanlara Dungan denmektedir. Dunganlar Çinlilerden Müslüman olmaları ve dış görünümleri bakımından ayrılmaktadır. Yerleşik nüfusun dışında Kâşgar nüfusunun dörtte birini göçebeler oluşturmaktadır. Göçebeler Pamir dağlarında yaşamaktadır. Kara-Kırgızlar olarak bilinen bu göçebelerin yanında, Vahanlı olarak bilinen Tacikler de az da olsa bu bölgede yaşamaktadır. Bunun dışında sepetçilik ve at cambazlığıyla uğraşan çingene aileleri vardır. Bu toplulukların oluşturduğu sayı toplamda iki milyon civarı olarak belirtilmektedir (Kolesnikov, 2010; 109-110). Bu nüfus 11 metre yüksekliğinde 20 km uzunluğunda balçık bir sura ve 6 adet kuleye sahip şehirde yaşamaktaydı (Çelik, 2013; 41).

Nüfusu hakkında bilgi verdiğimiz Kâşgar'da yaşayan kadınlar sosyal hayatta erkeklerle bir araya gelmeden, haremlik-selamlık usulüne göre yaşamaktadırlar. Pevtsov'a göre, Kâşgar halkının karakteri, dürüstlüğü, misafirperverliği ve yardımseverliği dikkate değerdir. Tarafsız bir araştırmacı, Kâşgar'ın yerlilerinin ahlaki seviyesini çok iyi tanımalıdır. Kâşgar'da suçluluk oranı çok azdır. Şiddetli suçlar - soygun, cinayet, kundakçılık, vb. - bu ülkede çok nadir görülür. Şayet suç olursa, bu halk tarafından öyle ağır kınanır ki bu toplumsal baskı kişinin suç işlemesini engeller. Hırsızlık gibi Avrupalıların en çok karşılaştıkları suçlara, Kâşgar'da herhangi bir Avrupa ülkesinden daha az rastlanır. Bu nedenle Kâşgar halkı evlerine kilit bile takmaz. Ekinler neredeyse tüm kış aylarında tarlada tutulur ve kimse hırsızlardan korkmaz. Çarşıda dükkânını kapı açık olduğu halde bırakan ustalar görmek mümkündür ve onlar dükkânlarına dönene kadar hiç kimse dükkânlardan bir şey alamaz. Pevtsov bu

[4] Belirtilmelidir ki çalışmayla ilgili olarak kaynak sayısı oldukça fazladır. Çalışmalarda verilen bilgilerin çoğu birbirini tekrar etmektedir. Dolayısıyla ulaşılabilen en eski kaynaklardan yola çıkılarak belli başlı yazarlar konu edinilmiştir. Ella Sykes, Lady Macartney, Swen Hedin, David Fraser, M. V. Pevtsov, A. N. Kuropatkin, Dudin, Valihanov, Fedorov ve Zeland gibi yazarların eserlerinden daha çok faydalanılmış; diğer eserlerden kısmen faydalanılarak kadınlarla ilgili genel bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

konuda *'Bu gerçekler kuşkusuz, bizim dünyamızın birçok medeni toplumundan önemli ölçüde yüksek olan Kâşgarya sakinlerinin ahlaki saflığına tanıklık etmektedir'* diyerek özeleştiride bulunur ve seyyahların Kâşgarlılara bu değerlerle yaklaşmaları gerektiğini belirtir (Pevtsov, 1895; 161). Bu başlıkları, bu bilgiyi de dikkate alarak anlamakta fayda vardır.

Aile Hayatları

Toplumların en küçük birimi ailedir. Toplum olma anlayışının başlangıcını teşkil eden aile kurumu diğer Türk milletlerinde olduğu gibi Kâşgar'da da gereken önemi görmüştür. XIX. yüzyılda Kâşgar'da aile hayatı kadınlar için oldukça önemlidir. Ailenin en önemli üyelerinden oluşan kadın Kâşgar'da genel olarak hatun, hanım, han ve ana olarak adlandırılırlardı. Buradan hareketle kadınlara verilen sıfatlara bakılarak Türklerde kadınlara verilen önem daha iyi yorumlanabilir. Kâşgar kadınları İslam'a göre yaşamaktadırlar (Sykes, 1920; 64). Ailenin oluşumu için gerekli olan evlenmeler İslam dinine göre yapılırdı. Bu yüzden erkeklere birden fazla kadınla evlenebilme hakkı verilirdi. Bu durum çok kadınla evlenen erkeğin kadınları arasında kendi statülerini korumak amacıyla sürtüşmeler olmasına neden olmaktaydı. Çocuk sayısının çokluğu bir kadını diğerleri arasında daha üstün kılan vasıflardandır (Hopkirk, 1985;121).

Macartney'e göre aile içinde çocuklara verilen ehemmiyet oldukça fazladır. Sadece kadınlar değil erkekler de çocuklarına önem vermişler ve hatta çocuklarını ilgiden şımartmışlardır. Onları disiplinden uzak yetiştirmişler; çocuklara her istediklerini vermişlerdir. Ancak zaman zaman çocukları terbiye etmek için hafifçe dövmüşlerdir (Hopkirk, 1985; s. 124). Yine Pevtsov da bu görüşle örtüşen bilgiler vererek ebeveynlerin çocukları çok sevdiğinden, çocukların bu ilgi karşısında şımarmalarından ve tutarsız davranışlar sergilemesinden bahseder (Pevtsov, 1895; 164).

Aile içerisinde ebeveynler aile hayatının düzeni için var gücüyle çalışırlar. Pek çok güçlük birlikte atlatılmaya çalışılır. Bunun yanı sıra özellikle çocukların yetiştirilmesinde ve eğitiminde ebeveynler arası sıkı bir ilişki söz konusudur. Yine çocuklarının hastalanması durumunda hem erkek hem kadın kenetlenerek çocuğun hastalığına deva aramaktadırlar. Bu ahenk içerisindeki çabaya rağmen eğitimsiz olmalarından dolayı aileler tedavi için farklı yönler denemektedir. Macartney günlüklerinde bu durumu şöyle izah etmektedir: *'Kadın ve erkeklerin bilgisiz ve batıl inançlarla, çocukları büyücüler yardımıyla tedavi etmeye çalıştıkları görülmektedir'* (Hopkirk, 1985; s. 124).

Aile içerisinde her istedikleri yapılan ve şımartılarak yetiştirilen çocukların sosyal hayata adaptasyon süreci bir hayli uzun sürmektedir. Macartney'lerin Chini Bagh'taki evlerinde misafir edilerek bölgeyi gezen Fraser, çocukların yetiştirilme şekline bağlı olarak utangaç olduğunu gözlemlemiştir ve çocukların yeni bir yabancıyla karşılaştıklarında ebeveynlerinin arkasına saklanarak, onlara yapıştıklarını söylemiştir (2018; 226).

Kadınların ev hayatları çok yorucu ve rutin işlerle doludur. Kadınlar Pamirlerde azınlıkta olduklarından, değerlidirler ve birkaç kız çocuğuna sahip olan bir adam, kendisini gerçekten zengin saymaktadır (Sykes, 1920; 119). On yaşından itibaren, erkekler, hafif işlerde babalara kademeli olarak yardım etmeye başlar ve aynı yaştaki kızlar ise annelerin ev işlerine yardımcı olurlar (Pevtsov, 1895; 164).

Evlenme-Boşanma Usulleri

Kâşgar'da evlilikler İslam dini temel alınarak yapılmakta ve evlilik kuralları Kuran'a göre düzenlenmektedir (Kuropatkin, 1893; 29). Buna göre evlilik, bir mollanın denetiminde yapılmaktadır (Hopkirk, 1985; 129). Kâşgar'da erken denilecek yaşta evlilikler yaygın olarak görülmektedir. Kızlar 12 yaşına gelince evlenebilirlerdi. Gelin ve damadın ebeveynleri, çocukların evlilik akitlerini, çoğunlukla doğumdan hemen sonra yaparlardı[5]. Kuran'a göre erkek kardeşler kız kardeşleriyle, amcalar

[5] Günümüzde *'beşik kertmesi'* olarak kabul edilen sistemdir.

yeğenleriyle, üvey babalar kızlarıyla, teyzeler yeğenleriyle, dul üvey anneler çocuklarıyla evlenememektedir. Ayrıca bir erkeğin iki kız kardeşle aynı anda evlenmesi yasaktır; ancak dul bir adam, ölen eşinin kız kardeşiyle evlenebilirdi (Pevtsov, 1895; 164).

Ebeveynler evlilik yaşına geldiğini düşündükleri kızları için genellikle seçim şansı vermemekte; evlilik pazarı olarak adlandırdıkları yerde, onları en fazla parayı veren kişiyle evlendirmektedir (Sykes, 1920; 311). Bu duruma rağmen Kâşgar'da evlilik, bir kadının hayatında oldukça önemli bir yer tutar. Bu yüzden evlilik törenleri Kâşgar'da en önemli adetlerin başında gelmektedir. Evlenme töreni genellikle bir mollanın yardımıyla, Kuran'da bulunan Fatiha suresiyle başlar. Sonrasında ise bazen üç gün süren danslarla, büyük bir şölen olarak kutlanır. Çok zengin olanlar eşlerine verdiği çeyizden daha fazlasını ebeveynlerine verir. Ebeveynler tören sırasında en zengin giysilerini giyerek onur koltuğuna oturmaktadırlar. Evlenene kadar dört veya beş bezle örülen saçlar, artık iki örgülü şekilde örülür. Düğünlerde gelinler için özel bir düğün kıyafeti ve altın bir düğün şapkası hazırlanır. Düğün elbisesinin boy kısmının sağ tarafında, biri diğerinin altında beş kırmızı yarım daire şeklinde nakış şeritler vardır. Bu daireler zenginliğe bağlı olarak arttırılabilir. Yine zengin aileler, gelinlikte genellikle altın işlemeli Hint bezi kullanmaktadırlar (Sykes, 1920; 314).

Gelin ve damadın evliliği daha doğarken kararlaştırılsa bile, aile arasında görüşlerin yapılarak karara bağlanması her evliliğin başında gereklidir. Çocuklar evlendirilirken bir danışma meclisi oluşturulur; bunlar genellikle amcalardan oluşur. Baba, kardeşleri yoksa başka bir yakın akrabaya da danışabilirdi. İki ya da üç akraba veya damadın babasının arkadaşları kız isteme ritüeline şahit olurlardı. Arabulucular ile birlikte erkek tarafı kız tarafının evine giderlerdi. Gerekli konuşmalardan sonra herkes birbirine iyi dileklerini sunar; konuklara çay ikramı yapılırdı. Gelinin babası ziyaretinin amacını söyler; baba zengin veya varlıklı ise bütün mal varlığını anlatırdı. Oğlunu, yani damat adayını öven sözleri de bittikten sonra kız tarafından bir cevap beklenirdi. Gelinin babası, bu kararı yalnız veremeyeceğini ve eşine danışması gerektiğini belirtirdi. Kadın ve eşi bir araya gelerek mevzu hakkında konuşurlardı. Genellikle ilk başlarda kız tarafı meseleyi ağırdan alarak nazlanırdı. Çocuklarının ufak olduğundan, deneyimsizliğinden bahsederek erkek tarafını zorlarlardı. Sonrasında, olumlu veya olumsuz kararlarını açıklarlardı. Anlaşma durumunda ise gelin tarafından sunulan düğün hediyeleri ve düğün masrafları hakkında bir pazarlık başlardı (Pevtsov, 1895; 164-165). Yaklaşan düğün hazırlıkları için damat tarafıyla sık sık görüşmeler yapılırdı. Damadın hediyeleri ipek, yarı ipek, atkılar, botlar, küpeler, bilyeler ve diğer çömleklerden oluşurdu. Bu hediyelerin gelmesiyle aile, artık gelini düğün gününe kadar muhafaza ederdi. Hediyeleri kabul ettikten sonra, hazırlıklara başlanırdı. Düğünden bir gün önce, kızın babası erkek tarafını evine davet ederdi. Onları en güzel köşelerde oturturdu. Gelin ve annesi ise, yalnızca kadınların olduğu evlerde kalırlardı. Düğün günü koyunlar kesilir; kadınlar düğün yemeği olarak pilav hazırlarlardı. Tüm davetliler toplandığında, ev sahipleri hoş geldin konuşması yapardı. Konuklar, her iki tarafı da tebrik eder ve ardından şölen başlardı. (Pevtsov, 1895; 166).

Törende, damat gelinin sağ tarafında otururdu. Önlerindeki masaya ekmek ve bir kâse tuzlu su koyulur, bundan sonra evlilik akdine başlanırdı. Molla, damadı adıyla çağırır ve onun yanında duran kızla (adını söyleyerek) evlenmeyi kabul edip etmediğini sorardı (Sykes, 1920; 311). Damat olumsuz bir cevap verirse, evlilik gerçekleşmezdi. Molla aynı soruyu geline de sorar; gelin sessiz bir şekilde tepkisini gösterirdi. Gelinin sessizliği rıza olarak kabul edilirdi. Molla, Allah'ın eşler üzerine nimetinin istendiği, uzun, mutlu bir yaşam dilediği duasını okurdu. Dualar okunduktan sonra, ekmekten iki parça koparak tuzlu suya daldırır, gelin ve damada verirdi. Bu parçalar, ruhsal birliğin bir işareti ve evlilikte tam bir anlaşma olarak görülürdü. Bununla evlilik töreni sonlandırılarak gençler kutlanırdı. Tebriklerden sonra ağlayan kadın tarafı akrabalar, gelin ve damadın yanından ayrılırdı. Gelinin beline bir kuşak bağlanır ve halının üzerinde ata bindirilirdi. Daha sonra tüm düğün alayı genç ebeveynlerin evine, belli bir sıra gözetilerek gönderilirdi. Yeni evliler önden giderken, akrabaları onları takip ederdi. Diğer davetliler ve son olarak da müzisyenler gelin ve damadın ardından giderlerdi. Yolda müzik çalınır; gelin alayında yeni evli erkekler ve kadınlar şarkı söyleyerek dans ederlerdi (Pevtsov, 1895; 167).

Dar sokaklarda veya köprülerde, genç adamlar genellikle yol boyunca uzatılan halatlarla yolu kapatır ve damattan fidye talep ederlerdi. Birkaç bozuk para alırlarsa memnun olmazlar ve alaydaki gençlere atları bıraktırıp onları dans etmeye zorlarlardı. Gelin ve damat, ebeveynlerinin bahçe kapısına gelmeden önce kapıda yakılan ateş halkasının içine girerlerdi. Üç halka halinde yakılan bu ateş, yerli halkın inancına göre, yeni evlileri tüm günlük sıkıntılardan korur ve ailenin mutluluğunu sağlardı. Bu ritüelden sonra avluda gelin ve damat, genç anne tarafından karşılanır ve gençler yalnız bırakılacakları ayrı bir odaya girerlerdi. Konuklar da kalacakları diğer odalara yerleştirilirdi. Sonrasında ise eğlencelere devam edilirdi. İlk gün gerçek bir şölen olmazdı. Genellikle törenin ikinci ve üçüncü günlerinde kutlamalar artardı. Her iki gün de davetlilere bolca yiyecek, meyve, çay ve bisküvi servis edilirdi. Müzik hiç kesilmez ve misafirler dans ederlerdi. İkinci gün, gelin ve damat bir çadıra oturtulur; bu çadırda misafirlere gösterilirdi. Kısa bir süre sonra merasim sona erer ve misafirler evlerine dönerdi (Pevtsov, 1895; 167).

Evlilik yapıldıktan sonra, en güzel kıyafetlerini giyen çift bir odaya girerler ve baş başa kalırlardı. Ardından kendilerine bir çay tepsisi götürülürdü. Bu ritüelle evlilik töreni tamamlanırdı. Damatla gelin birkaç gün bu evde yalnız kalırlar; sonrasında ise gelin kayınvalidesinin egemenliğine gireceği evine götürülürdü (Sykes, 99-100).

Kâşgar'daki evliliklerde, köy ve kasaba halkı arasında adet bakımından büyük farklar vardır. Kaide olarak köylüler sadece bir eşle evlenmekte ve nadiren boşanmaktadırlar. Nikah olmadan önce kadınlar, Appak Hoca'nın türbesine götürülmekte, böylece eşin saygınlığı artırılmaktadır. Yine gelin, damada kadını başka bir şehre götürmeme şartıyla verilirdi. Ayrıca karısının rızası olmadan kocalar başka bir eş alamazlardı. Kadınlar genellikle iyi atlar üzerinde pazara gider ve neredeyse erkeklerle eşit bir şekilde iş hayatına katılabilirdi (Sykes, 1920; 312). Çok eşliliğin olmadığı köylülerin çoğu ailelerinde, eşler uyum içinde yaşar ve boşanmalar daha az sıklıkta gerçekleşirdi. Kuran tarafından kutsanan bir evlilikte, bir kadın her bakımdan kocası üzerinde sınırsız bir etkiye sahipti. Fakat Kâşgar adetlerine göre kadın kocasına saygılı olmak zorundaydı. Mesela koca eve girdiğinde kadın bulunduğu yerden kalkmalı, kapı eşiğine geçmeli ve kocasının oturduğu yere, kocasından sonra oturmalıydı. Bununla birlikte, bu gelenek sadece eve bir misafir geldiği zaman uygulanır veya eski, katı Müslüman geleneklerine bağlı ailelerde görülürdü. Genelde, Kâşgar'da bir kadın önemli ölçüde özerkliğe sahipti ve diğer Müslüman ülkelerde olduğu gibi kocasına köle olarak hizmet etmezdi (Pevtsov, 1895; 169).

Şehirde ise bu durum daha da farklılaşırdı. Eşler sürekli olarak boşanabilir; bu nedenle hem erkek hem kadın, yeniden evlenebilirlerdi. İran evliliklerine benzeyen geçici evlilikler de Kâşgar'da çok yaygındı ve bazı kadınlar sistematik olarak para kazanmak için boşanırlardı. Üç ay, on gün süren iddetin sona ermesinden sonra kadınlar yeniden evlenebilirlerdi (Sykes, 1920; 312). Çoğu zaman haftada veya birkaç günde bir evlilik yapılabilirdi. Boşanma durumunda, genellikle bir molla tarafından yapılan bir seremoni söz konusudur. Misyonerlerin pek çoğu Kâşgar kadınlarının birkaç kez evlendiklerini söylemektedirler (Sykes, 1920; 64-65). Varlıklı bir erkeğin Kâşgar'da 5-6 evlilik yaptığı görülebilirdi (Zeland, 1888; 53). Kâşgar'ın yerlilerinin, özellikle köylülerin çoğunun her birinin bir karısı vardır. Çok eşlilik genellikle tüccarlar, zengin zanaatkârlar ve diğer zengin insanlar arasında yaygındır. Bir şehirden veya kalabalık bir köyden diğerine sürekli olarak hareket eden bazı zengin tüccarlar, iş için ziyaret etmek zorunda oldukları yerlerde birçok evlilik yapmaktadırlar (Pevtsov, 1895; 168).

Kâşgar'a bir iş vasıtasıyla dışarıdan gelen, eşlerini yanlarında getirmeyen Çinli yetkililer ve askerler, sıkça Türklerin bulunduğu bölgeleri ziyaret ederlerdi. Çünkü yerli halk, onlara kızlarını vermekte; Çin tüccarların isteği ve talimatıyla dönemsel evlilikler yapılmaktaydı. Babaların çok genç, henüz büyümemiş kızlarını bir çift elbise veya beş-on şilin karşılığında Çinlilerle veya Ruslarla evlendirdikleri görülmüştür[6]. Lansdell seyahatnamesinde bu durumdan bahsederken şu ilginç bilgileri

[6] Kâşgar'da kadın bahsini ele almadan önce yaptığımız giriş kısmında Çin etkisinde kalınan dönemlerde İslami usullerin terkedildiğini belirtmiştik. Kâşgar şehrinin jeopolitik konumu ve ticaret kenti olduğu gerçeği ve şehrin kozmopolit bir yapıya

verir: *'Beni Rus konsolosluğu adına karşılayan Narochny, on iki yaşında bir kızla evlendi ve zaten Narochny bu kızın dördüncü kocasıydı. Bu sözde evlenme ve boşanmaların hepsi mollalar tarafından işlenir ve onaylanır'* (Lansdell, 1891; 711). Fedorov'un aktardıklarında da bu bilgiler doğrulanmaktadır. Fedorov'a göre Kâşgar'a iş dolayısıyla gelen kişiler bu evlilikleri gerçekleştirirler; işleri bittiği zaman ise nikah kıydıkları kişileri arkalarında bırakarak şehri terk ederlerdi (Fedorov, 1903). Bu bilgiler bize Kâşgar'da kadınların bir meta gibi alınıp satılabildiğini, bunun da İslam dinine dayandırılarak yapıldığını göstermektedir. Kâşgar'da kadın olma yaşı anlaşıldığı gibi çok erkendir. Bir kız on iki yaşında evlenmekte ve yirmi beş yaşına geldiğinde yaşlı bir kadın gibi görünmektedir. Birçok kez evlenen kadınlar; bu nedenle çok büyük bir aileye sahip olmaktadır (Hopkirk, 1985; 130).

Macartney de *'Bir adam bir yere ziyarete gittiğinde oradan bir kızla evlenmekte ve duruma göre bir-iki gün, birkaç hafta ya da ay sonra geri dönerken boşanmaktadır. Zira evlilik anlaşması onun başka bir yerde değil sadece Kâşgar'da karısı olduğu şeklindedir'* (Hopkirk, 1985; 129) demektedir. Zaman zaman çiftler tarafından bu duruma karşı çıkılmakta ve kadının eşi tarafından kaçırıldığı görülmektedir (Hopkirk, 1985; 130).

Kâşgar'da herhangi bir Müslümanın, Kuran'da yazdığı şekliyle aynı anda dörtten fazla karısı olmaması gerekmektedir. Dul veya boşanmış bir Müslüman kişi sınırsız sayıda evlenebilirdi (Pevtsov, 1895; 168). İslam'a dayanarak birden fazla kadınla evlenen adamların ev düzenini sağlayabilmesi amacıyla bazı hususlara dikkat etmesi gerekmekteydi. Birkaç eşi ve kalıcı bir ikametgâhı olan bir yerli, onları aynı arsada farklı evlere yerleştirirdi. Şayet tek bir evi varsa eşlerini kesinlikle farklı odalarda oturturdu. Bu evlerde de eşlerin girişleri ayrı yerlerden olmak zorundaydı. İlk eş evin tam teşekküllü kısmında yaşardı. Geri kalan eşler ise onun emirlerini sorgusuz bir şekilde yürütmek zorunda kalan yardımcıları olarak kabul edilirdi. Ortak bir çatı altında yaşayan eşler, çok nadiren uyum içinde yaşarlardı. Hepsi bir ocakta yemek yaparken dahi uzlaşamazlar; birbirlerinden nefret ederler ve dolayısıyla evde tam bir kargaşa hâkim olurdu. Yiyecekleri ayrı ayrı pişirirler ve her biri ortak paradan mümkün olduğu kadar çok para harcarlardı. Yerli halka göre çok eşlilik aile mutluluğunu ortadan kaldırır ve refaha büyük zarar verirdi. Bu nedenle, Kâşgarlılar çok evlilik yapmayı düşünmezlerdi. Ancak kız çocukları olduktan sonra muhtemelen erkek evlat istedikleri için ikinci, üçüncü ve dördüncü evlilikleri düşünürlerdi. Yerliler, ikinci evlilikler için genellikle dul kadınları seçerlerdi. Çünkü bekar kızların onlarla evlenme olasılığı düşüktü. Ayrıca bekâr kızlar diğerleriyle kıyaslandığı zaman ilk evliliklerini yapacakları için oldukça fazla düğün hediyesi talep eder ve düğün daha pahalıya mal olurdu. İkinci evliliklerde de ilk evlilikteki gibi çok harcama yapılırdı. Ancak üçüncü ve dördüncü evliliklerin düğünleri daha mütevazıydı. Genellikle, ilk eşin babasıyla damat arasında, neden ikinci bir evlilik yaptığına dair büyük kavgalar yaşanırdı (Pevtsov, 1895; 168).

Bir Kâşgar evliliği yapılırken, Molla er ya da geç buna ihtiyaç olacağından sorun çıkmasını engellemek için boşanma kâğıdını da aynı zamanda hazırlamaktaydı. Zamanı geldiğinde koca, şahitlerin önünde karısına üç kere *'Seni boşuyorum'* diyerek karısından boşanabilmekteydi. Yani bunun için başka bir organizasyona gerek yoktu (Hopkirk, 1985; 129).

Kâşgar'da boşanmalar tıpkı evlilikler gibi belli kurallara bağlanmıştı. Yerli halk için boşanma belli şartlar altında gerçekleşebilmekteydi. Karşılıklı rızayla, eşler her an boşanabilir ve çocukların kalmak istedikleri ebeveyni tercih etmesiyle aralarında anlaşabilirlerdi. Bir eşin ısrarında, evlilik birliği sadece geçerli nedenlerle sonlandırılabilirdi: Eğer eşler birlikte yaşamayı kabul etmezlerse, koca eşine defalarca şiddet uygularsa, karı-kocalar evlilik görevlerini yerine getirmezlerse, karı-kocalar zina yaparlarsa ve ilk eşin rızası olmadan koca ikinci eşle evlenirse boşanma mümkün olabilmekteydi.

sahip olması göz önünde bulundurulursa bu davranışların gerçekleşmiş olma ihtimali vardır. Bunun sağlamasının yapılabilmesi için Doğu Türkistan kaynaklarına da bakılmalıdır. Ancak Kâşgar'da yaşayan kadınlar bahsini ele alan çalışmamızda Batılı ve Rus seyyahlardan yararlanıldığı için bir karşılaştırma yapılamamıştır. Yine de incelediğimiz seyyahların neredeyse tamamının bu evlilik şeklinin özellikle XIX. yüzyılın sonlarında Kâşgar'da son derece yaygın olduğunu belirttiklerini söylemeliyiz.

Evliliğin sona ermesi İslam hukukunun hükümlerine bağlıdır. Kâşgarlıların geleneksel hukukuna göre, boşanma, eşlerin tekrarlanan kavgaları ve birbirleriyle olan hoşnutsuzlukları gibi durumlarda gerçekleşebilirdi. Boşanma sırasında, kadının hatası varsa tüm çeyiz erkeğe kalırdı[7]. (Pevtsov, 1895; 169). Şayet hiçbir sorun yokken erkek karısından boşanmaya kalkarsa, kadınlar evde bulunan bütün taşınmazları alırlardı ki bu genellikle evde bulunan pek çok halı ve pirinçten oluşmaktaydı. Bu servetinin gideceğini düşünen kocalar bu yüzden boşanmaktansa, ikinci bir evlilik yaparak kuma getirmeyi bütçelerine daha uygun bulmaktaydı. Bu da çok evliliğin yaygınlaşmasına neden olan sebepler arasındaydı. Boşanan kadının yedi yaşından küçük çocuğu varsa, bu çocuk bakımı anne tarafından yapılacağı için anneye verilmekteydi. Ancak bakım masrafları baba tarafından karşılanmaktaydı. Ayrıca çocuklar yedi yaşından büyükse ve özellikle erkekse çocuk babaya bırakılırdı. (Sykes, 1920; 64). Kızlar ve sütten kesilmemiş çocuklar anneye bırakılırdı (Pevtsov, 1895; 169).

Boşanma birkaç tunga karşılığında yapılırdı. Kadınlar bir boşanmanın ardından yüz gün geçmeden yeniden evlenemezler; ancak erkekler için bu durum geçerli değildi. Fakat bu ikinci evlilikler de hoş görünmemekteydi. Bu amaçla kadınların ikinci evlilikleri çok zor şartlar altında yapılmaktaydı. Erkekler açısından değerlendirildiğinde ise bu durum biraz daha kolaydır. Çünkü *'çeyiz'* adı verilen hediyeler hazırlandığı zaman bir erkek daha kolay evlenebilirdi (Sykes, 1920; 64).

Doğumla İlgili Adetleri

Kâşgar'da doğuma çok büyük önem verilirdi. Bu yüzden doğum gizli bir şekilde yapılmaktaydı. Kadınlar çocuklarını doğurmak için belli ritüelleri yaparlardı. Öncelikle oğlan doğurmak isteyen kadın türbeye giderdi. Mezarı yedi kez gezdikten sonra dilencilere yiyecek dağıtırdı. Doğumdan yaklaşık bir ay önce, yedi su değirmeni bulunan bir yere yürüyerek gider ve onları besleyen yedi kanalı yavaşça geçtikten sonra oğlan doğuracağına inanarak evine dönerdi. Doğum yaklaştığında acil olan bir iş olmadığı sürece, kimsenin evden ayrılmasına izin verilmezdi. Ayrıca doğum öncesi mahalleden yardım toplanırdı (Sykes, 1920, 315).

Doğumu yaklaşan kadın bir şeylerin ters gittiğine inanırsa büyücülere[8] başvururdu. Büyücü bunu sağlamak için Lady Macartney'in anlattığı şu ritüeli uygulamaktadır: *'Büyücü, hamile kadını odanın ortasındaki bir direğin etrafında döndürürdü. Büyücü çırağının çaldığı davul eşliğinde büyü sözlerini tekrarlardı. Baş dönmesi ve baygınlıktan düşene kadar kadın dönüp dururdu. Eğer büyücü kadının içindeki tüm şeytani ruhların çıktığını söylemezse kadını ayıltıp tedavinin tamamlandığını düşünene kadar bu ritüeli tekrarlardı. Kadın bu büyünün ücretini ödeyip, kendisi ve çocuğuyla ilgili her şeyin iyi gideceğine inanarak kafası rahat bir şekilde evine giderdi'* (Hopkirk, 1985; 125-126).

Kadın bebeğinin doğumunun yaklaştığını anladığında, eşine ebeyi gizlice çağırmasını söylerdi. Bu durum yabancılardan saklanırdı. Eş, ebeyi alarak gizlice eve getirirdi. Annenin odasına giren ve ona yaklaşan ebe, ona üç kez bir şeyler fısıldayarak her seferinde tükürürdü. Bu, yerlilere göre, kötülük ruhunu hamile kadından çıkarır ve bununla da doğum esnasında oluşabilecek kötü senaryoların önüne geçilirdi. Daha sonra büyükanne kapıyı kapatır ve doğum başlardı. Kadının kocası her zaman bitişik odada ya da koridorda doğumu beklerdi. Doğum gerçekleştikten hemen sonra yeni doğan çocuk bir bebek bezine sarılarak, annenin sağ tarafına yatırılırdı. Daha sonra koca tebrik edilerek yakınların hastaya ve bebeğe bakmasına müsaade edilirdi. Babalar her zaman erkek çocuk doğumuna kız çocuğundan daha çok memnun olurlardı. Anneler ise dünyadaki tüm kadınlar gibi kızları tercih ederlerdi. Doğumdan sonraki birinci ve üçüncü günde, gelin ve damadın ailesi, akrabaları arkadaşları gelerek yeni anne-babaya tebrikte bulunurlardı. Kadınlar para ya da kek getirirler, torunlarının

[7] Evliliklerde sadakat ihlalleri sık sık görülmekte ve bu ihlaller cezalandırılmaktaydı (Hedin, 2010; 98). Evli bir kadının eşini aldatarak bir başkasıyla gönül ilişkisine girmesi ve zina yapması Kuran'da yasaklanmış; eşini aldatan kadının suçu dört şahit tarafından sabitleştirildiği takdirde İslam hukukuna göre ağır bir şekilde cezalandırılırmıştır (Kuşelevskiy, 1891)

[8] Seyyahların büyücü olarak bahsettikleri kişilerin giydiği kıyafetlere ve yaptığı ritüellere bakıldığı zaman bunların '*Şaman'* olduğu söylenebilir.

doğumuyla dedeler oğullarına, duruma bağlı olarak bir at veya bir inek hediye ederlerdi (Pevtsov, 1895; 162).

Çocuğun doğumundan üç ya da dört gün sonra, baba mollayı yeni doğan bebeğin adını koymaya davet ederdi. Bu sebeple akrabaları ve yakın arkadaşları da babanın evine gelirdi. Ardından bebek getirilir ve molla, bebeğin yüzünü Kâbe'ye çevirerek bir dua okurdu. Daha sonra kuzeye ve güneye dönerek duayı tekrar ederdi. Bebeğin ismini koyar ve bebeği akrabaların ellerinde birer birer gezdirirdi. Bebek, mevcut tüm akrabaların elinde gezdikten sonra tören biterdi. Törenin bitmesiyle, molla ve misafirler evden ayrılırlardı. Doğumdan 15 gün sonra, bebek beşiğe konur; 20 gün sonra ilk kez yıkanır ve 40 günden sonra ikinci kez yıkanarak çocuğun kafası tıraş edilirdi. Bunun için beş-on yaşlarında birkaç erkek çocuk eve davet edilirdi. Sonra tıraş bıçağı ile çocuk tıraş edilir ve gelen çocuklara meyveler ikram edilir. Çocuk iki yaşına kadar anne sütü alırdı. Altı ya da yedi yaşından itibaren, çocuklar okula gitmeye başlarlardı (Pevtsov, 1895; 163).

İslam'ın emirlerinden biri olan sünnet, bebeğin doğumunun üçüncü ve sekizinci yılı arasında gerçekleştirilirdi. Zenginler söz konusu olduğunda, sünnet töreni iki veya üç gün süren bir bayram gibi kutlanırdı. Burada çocuklara hediyeler verilirdi. Yapılan bu törenlerde kadınlar misafirleriyle yakından ilgilenirler ve çok şık giyinirlerdi (Sykes, 1920; 316; Pevtsov 1895; 164).

Giyim-Kuşam ve Kişisel Bakımları

Kaynaklara bakıldığında Kâşgar kadınlarının giyim-kuşamlarıyla ilgili çok fazla kayıt mevcuttur. Kuropatkin Kâşgar halkının giydiği kıyafetlerin genellikle Maveraünnehir bölgesinde bulunan Türk halklarının kıyafetlerine benzediğini söylemektedir (Kuropatkin, 1879: 27). Ancak oradaki kıyafetlere nazaran ipek kullanımı daha azdır ve bu yüzden burada yaşayan halkın daha yoksul olduğu çıkarımı yapılmaktadır (Zeland, 1888: 46). Kadınların giyim-kuşamları konusunda en çok araştırma yapanların başında S.M. Dudin gelmektedir[9]. Dudin, Kâşgar kadın kostümlerinden oluşan bir kompleksi ortaya çıkarmıştır. Kâşgar kadınları, günlük hayatlarında gömlek benzeri bir elbise ve pantolon; dış giysi olarak ise kolsuz bir ceket giymektedirler. (Dudin, 2016: 91). Yine uzun abiyeler de gösterilen kıyafetler arasındadır. Bunların üzerine bolca işlemeler yapılmaktadır. Kostümün yapıldığı kırmızı, yeşil ve sarı şeritler üzerine genellikle geleneksel çiçekler işlenmektedir (Sykes, 1920; 83). Dudin'e göre kadınlar baş örtüsü ve peçe takarak örtünmektedirler ve peçe genellikle evli kadınlar tarafından tercih edilirdi. Ayrıca Kâşgar'da kürklü ve kumaş şapkalar takılmaktaydı. Bu şapkalar aşırı yüksektir. Genç kızlar şapka tercih ederken daha küçük boyutta olanları tercih etmektedir. Kâşgar kadınları nadiren fular takmaktadır (2016: 95-96). Sykes da erkeklerin ve kadınların elbiseleri arasındaki tek görünür farklılığın kafalarına taktıkları uzun, beyaz pamuklu şallar olduğunu söyler. Bazı aileler yaşları ufak olmalarına rağmen kızlarına da peçe taktırmakta ve onların yüzlerini gizlemektedir. Avrupalıları nadiren gören veya hiç görmemiş kadınlar bir araya geldiklerinde son derece gergindirler ve bu karşılaşma anında yüzlerini gizleyerek kaçmaktadırlar (Sykes, 1920; 200). Rus seyyah Zeland ise genç kızların daha liberal olduğunu ve onların genellikle peçe takmadığını söylemektedir (Zeland, 1888: 46). Açık olan kızlar saçlarını birkaç küçük örgü yapar, kurdeleyle geriye bağlarlar. Evli kadınlar ise saçlarını önde toplamaktadırlar. Yaz aylarında, kadınların baş kısmı başın arkasına bağlı başörtüsü ile kapanırdı. Kış aylarında ise kadınlar şapka giyerlerdi. Müslümanların Kuran tarafından emredilen ve Kâşgar'da Yakup Bey zamanında sıkı sıkıya uygulanan yüz kapatma adetinin (Kuropatkin, 1893: 29), Pevtsov, Yakup Bey'den sonra ihmal edildiğini ve zamanla tamamen ortadan kalktığını belirtir (Pevtsov, 1895; 160-161). Sykes'a göre Müslüman kadınlarının örtüleri erkeksi bir araç olmasının yanında, kadın ırkını da evlerine sıkı sıkıya bağlayacaktır (Sykes, 1920; 75).

[9] Sanatçı, koleksiyoncu ve fotoğrafçı olan Dudin'in topladığı materyaller Rus İmparatorluk Müzesi'nin Etnografya Bölümü'nde sergilenmektedir. Dudin; Aşkabat, Merv, Semerkant, Buhara, Taşkent, Kâşgar ve Fergana başta olmak üzere pek çok şehirde yaşayan halkın günlük kültürleri hakkında araştırmalar yapmıştır (Rezvan, 2016: 160).

Kâşgarlı kadınların elbiselerinde genel olarak Çin tesiri vardır. Sart ve Kâşgarlı kadınların giyimleri birbirlerine benzemektedir. Genç kızların gömlekleri devrik yaka, kadınların ise dik yakadır. Kadınlar elbise süsleme sanatlarına çok önem vermekte; tüm gömleklerin desenlerinin birbirlerinden farklı olmasına dikkat etmektedirler. Kâşgar'da yaşa göre giyinmek önemlidir. Renk ve desen seçiminde buna önem verilmektedir. Örneğin, kadınların kızlık gömleklerinden biri beyaz veya bordo renkli Çin durdun ipeğinden yapılmaktadır. Olgun bayan gömlekleri ise beyaz veya pamuktan yapılmaktadır. İlginçtir ki Türkistan'da sarı giysiler yaygındır; orta yaşlı kadınlar sarı renkli kıyafetleri çok giymektedirler. Kâşgar genç kızlarının ve kadınlarının ana süslemesi olan gömlekler nakışlarla süslenmektedir. Kadınlar saten iplik ve iğneyle, kıyafetlere mükemmel renk ve kombinasyonlardan oluşan desenler işlemektedir. Elbiselerin hem önü hem arkası, işlemeli bitki motifleri ve kelebeklerden oluşmaktadır. Kadın elbiselerinin omuz ve yaka kısmında nakışlar dikkat çeker. Bunlar gerçek süs eşyaları gibi yerleştirilmiş üçgen motiflerdir (Dudin, 2016: 91-92). Evli kadınların gömleklerinin göğsüne bir cep dikilmekte, koyu kırmızı ve kâğıt şeritler halinde kenarları işlenmektedir. Kızlarda gömlekler düğmeli olmakta; kadın dış giyim, uzun kollu, neredeyse yere inen uzun bir elbiseden oluşmaktadır. Kadınlar bazen geniş kollu kısa ceketli elbiseler de giymektedir. Sıcak havalarda ise kırsal kesimde yaşayan kadınlar, sadece evde değil, pazarlarda da sadece gömlek giymekten çekinmezlerdi. Hatta yaz boyunca kadınlar ve erkekler, zemin sıcaktan yanmasına rağmen çoğunlukla ayakkabısız gezer ve çocuklar da hiç kıyafet giymezlerdi (Pevtsov, 1895; 160-161). Macartney de çocukların soğuk havalarda hastayken dahi sokakta koştukları ve anne-babaların buna müdahale etmediklerini, o dönem için en zor hastalıklardan biri olan çiçek hastalığından ölen çocukların arkasından üzüldüklerini de ekler (Hopkirk, 1985; 124).

Hem erkekler hem de kadınlar genellikle uzun kollular giymekte, soğuk havalarda eldivenlerin yanı sıra uzun deri botlarını giymektedirler. Botlar genellikle kırmızı deriden yapılmakta, çoğu botun taban ve topuk kısmı yıprandığından çorap gibi görünmektedir. Gerçekten de bu uzun botlar erkekler, kadınlar ve çocuklar tarafından giyilmiş ve Kâşgar'a özel bir ayakkabı olmuştur (Sykes, 1920; 59). Dudin ise Kâşgar'da Sartlar tarafından da yaygın olarak kullanılan yani, yumuşak keçi derisinden yapılmış yüksek topuklu çizmelerden bahsetmektedir. Ayrıca topuklu ve sert tabanlı bir kadın ayakkabısı daha mevcuttur. Halk kendi ördüğü yün çorapları giyer; erkekler ve kadınlar cinsiyet ayrımı yapmadan, aynı çorapları giymektedir (2016: 97). Kadınlar erkekler gibi, kısa ve dar olmak üzere, erkeklerden farklı olan botlar da giymektedir (Pevtsov, 1895; 160).

Sykes, Kâşgarlı kadınların modaya uygun ve özenli giyindiklerini söylemektedir. Bunu da şöyle ifade eder: *'Modayı takip eden bir kadın, gözle görülebilen beş giysi giyer. Bunların ikisi üste giyilen uzun elbise ve altındaki pantolonlardır. Genellikle altın veya gümüş işlemeli bir bez, bir yelek giyilir. Daha sonra uzun kollu, genellikle Alman kadifesinden dokunmuş ve geniş bir altın renkli nakışla süslenmiş kısa bir ceket gelir. Son olarak da siyah bir brokar palto kadınların dolaplarında yerini almıştır'* (1920; 59-60). Genç Kâşgar kadınlarının birçoğu çok çekici giyinmektedir. Küçük kızlardan bazıları oldukça sevimli, uzun tüylü bir takım elbise giymektedirler. Sykes bu durum karşısında hissettiklerini şöyle açıklar: *'Küçük bir şapkanın altında büyük kara gözler ve yanıp sönen dişler, İtalyan zeytinlerini ve İspanyol çocuklarını bana hatırlatıyordu. Kız çocuklarından biri hafızamdan çıkmıyor. Yeni bir gömlek ve pembe çiçekli pantolon giymiş ve altınla işlenmiş kıpkırmızı kadife şapkasıyla bize gülümsediğinde çok güzel görünüyordu'* (Sykes, 1920; 59-60). Sykes'ın kadın tasvirleri genellikle süslü ve bakımlı kadın tasvirleridir; genellikle olumlu bir bakış açısıyla kadınları anlatmıştır.

Kadınların baş süslemeleri zara ile temsil edilmekte; kolye ve küpeyle güzellik tamamlanmaktadır. Özellikle küpeler Kâşgar'ın en tipik parçalarıdır. Halka küpeler, çiçek ve yaprak şeklinde muhteşem kolyelerle ender bir uyum yakalanmaktadır. Ayrıca Kâşgar kadınları saçlarını ince bezlerle örmektedir (Dudin, 2016: 97-98). Bin yıldan fazla bir süre önce kadınların çapan[10] ve pantolon

[10] Türk dış giysisi Türk lehçelerinde *'çapan'* olarak adlandırılmaktadır. Bu amaçla çalışmada '*kaftan'* veya *'palto'* gibi kelimelerin yerine kullanılacaktır (Baykuzu, 2013; 228).

giyip saçlarını günümüzde olduğu gibi örttüklerini, saç kuyruklarının şimdiki gibi kullanıldığını unutmamak gerekir. Altın veya gümüş püsküllü bezemeli olan bu bağları kalınlaştırmak ve uzatmak mümkündür (Sykes, 1920; 212).

Kâşgar kadınları süs eşyalarından yine yüzüğü ve bileziği çok kullanırlardı. Dudin hem kadın hem de erkek yüzüklerinden bahsetmektedir. Kadınların yüzüğü gümüşten yapılmış ve taş ve mercan ile bezenmiştir. Gümüş bilezikler bileklik tipinde, bölüm halinde bir döküm çubuktan yapılmış ve kırık bir daire şeklinde bükülmüştür. Dudin bu tür bileziklerin Çin modelinde yapıldığını yazmıştır. Bileziklerin uçları damgalı, basma tekniği kullanılan tasarımlarla süslüdür (Dudin, 2016: 98). Kâşgar kadınları, uçlarında çakıl ve kolye bulunan gümüş küpeler ile parmaklarına gümüş yüzükler takmaktadır. Boyunlarına ise mercan veya cam boncuklar takarlardı (Pevtsov, 1895; 160-161).

Lady Macartney'in günlüklerine göre ise XIX. yüzyılda Kâşgar kadınları misafirlerini ağırlarken giyimlerine oldukça özenmiş, süslü elbiseler giymişlerdir. Bu elbiselerin üstünde rengarenk manzara desenleri vardır. Kadınların çok makyaj yaptıkları Macartney tarafından şöyle anlatılmıştır: *'Bayanlar çok boyalıydılar, kaşlarını koyulaştırmışlardı. Burunlarının tam uç noktasından uzun siyah bir çizgi yapmışlardı. Küçük düzgün şekilli ellerinde ki tırnak boyaları kırmızı renkteydi. Kadınların boynunda ve saçlarının uçunda şıngırdayan boncuklar ve gümüş zincirler sallanmakta, ayrıca kadınların saçları da bir hayli parlak görünmekteydi'* (Hopkirk, 1985;121). Sadece Kâşgar kadınları değil çocuklar da bu giyim kültürünün bir parçası olarak özellikle danslı ve müzikli eğlencelerde tıpkı ebeveynleri gibi giyinmekte; kadife çapan, şapka ve uzun botlarla onların prototipi olarak toplantılarda yer almışlardır. Kültürün bir taşıyıcısı olarak çocuklar da güzellik ve kişisel bakım algısına sahip olarak büyümektedirler (Hopkirk, 1985; s. 124).

Kolesnikov'un Sbornik Geografiçeskih'den aktardığına göre Kâşgarlı Müslüman halkın geleneklerine göre, kıyafet ancak iki bayram arasında alınmakta ve yeni giysilerin dikkat çekici olmasına özen gösterilmektedir. Bu zamanlar dışında halk giyim-kuşama önem vermemekte, evlerinde yalnızca bir giysi giymektedirler. Yeni kıyafetler bayramlar dışında misafirliklerde, türbe ziyaretleri ve çarşı gezmelerinde giyilmektedir. Bu nedenle kadınların kıyafetleri son derece dayanıklıdır. Daha da dayanıklı olsun diye kadınlar Rus kumaşları yerine İngiliz basmalarını tercih etmektedirler (Kolesnikov, 2010; s. 62).

Yine bu günlüklere göre Kâşgar'ın olgun yaştaki kadınları şişmanlamayı bir zenginlik ve yapacak iş olmamasının göstergesi saydıklarından kilo almaya çalışmaktadırlar. Genç kızlar ise zayıf olmaktan hoşlanmaktadırlar. Kâşgarlı kadınların güzellik algısına göre şapka veya türbanın şık bir şekilde oturması için kafalarının arkası düz olmalı ve uzun saçlar arkadan sallanmalıdır. Hatta bunu sağlamak için yeni doğan bebekler ahşap beşiklere düz şekilde bağlanmaktadır. Kafalarının arkalarındaki kemikler düz olana ve hiçbir kıvrım ve yuvarlaklık kalmayana kadar bu şekilde yatar vaziyette tutulmaktadır. Yani daha doğuştan çocuklar kendi güzellik algılarına göre büyütülmektedir (Hopkirk, 1985;122-124).

Misafirperverlikleri ve Sosyal Münasebetleri

Kâşgar'da yaşayan halk arasında sıcak ve samimi bir ortam olduğu için Kâşgarlıların evlerinden misafirlerin eksik olduğu söylenemezdi. Bu sebeple kadınlar konuk ağırlamaya ayrı bir önem vermişlerdir. Kıyafetlerini her zamankinden daha özenli seçen kadınlar, ağırlama sırasında da Türk adetlerini incelikle uygulamakta hassas davranmışlardır. Lady Macartney, kadınların misafirlerine yaklaşımını *'kendilerinden emin ve kibar'* olarak belirtirdi. Katıldığı eğlencelerde kadınların konukları için ayağa kalkarak onları başlarıyla selamladıklarını söylerdi. Ancak bu selamlaşmalarda kadınların elleri elbiselerinin içindedir. *'Selamün Aleyküm'* sözüyle karşılanan misafir; giderken de *'Güle güle'* sözüyle yolcu edilmektedir. Kadınlar toplandıkları evlerde birbirlerine yakın ilgi gösterirler ve tokalaşma olmadan sarılarak öpüşürlerdi. (Hopkirk, 1985; 122). Yine Kâşgarlı halkın, kadın veya erkek olsun birbirine nazik davrandıkları bir gerçektir. Her zaman birbirlerine *'siz'* zamiriyle hitap ederlerdi

ve bu tutum gelen misafirlere de gösterilirdi. Yolda ya da kapıda, yerliler *'Selamün Aleyküm'* - *'Aleyküm Selam'* şeklinde selamlaşırlar; ardından sohbet şöyle devam ederdi: *'Nasılsın? Mutlu musun? Sağlığın nasıl?'*. Kadınlar bu sorularla muhatabı hakkında bilgi edinirlerdi (Pevtsov, 1895; 169).

Kâşgar kadınları birbirlerine karşı iyilik dileklerini *'Mübarek'* ve *'Bereketli olsun'* gibi sözcükler kullanarak belirtirlerdi. Bir toplulukta ikram edilen yemeğe oturulurken, dindar Kâşgarlılar düşük sesle *'Bismillahirrahmanirrahim, Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla'* derlerdi. Bu sofralarda misafirlere özel yiyecekler hazırlanmaktaydı. Tatlı, kurutulmuş meyve ve fıstıkla beraber çay ikram edilenler arasında gösterilebilir. Kadınlar misafirlerini rahat ettirmek için elinden geleni yapmışlar; kendileri yerde otururken misafirlerini sandalyeye oturtarak onları kendi alışık oldukları rahat düzenlerinden koparmamışlardır (Hopkirk, 1985; 122).

İnanışları

Kâşgar'da dini inanç sistemi İslam üzerine kuruludur. Araştırma yapılırken başvurulan kaynakların neredeyse tamamında verilen bilgilerden yola çıkılarak denilebilir ki Kâşgar'da dini hayatın yönetimi molla hocalar ve din adamlarının elindedir. Mollalar sosyal yaşamın düzeninden ve adaletin sağlanmasından sorumludur. Aynı zamanda din adamları, dini hayat ve ibadetlerin kontrolünü sağlamaktadır.

Kadınlar dini yaşantılarını erkekler gibi ev dışında yaşamamakta; ibadet için camiye dahi gitmemektedir. Yalnız bela veya zorluklardan kurtulmak için dua etmek istediklerinde pek çok türbe ve kutsal gördükleri kişilerin mezarlarını ziyaret etmektedirler. Örneğin *'Ana-Bibi'* adlı bir kadının mezarı da bunlardan biridir (Hopkirk, 1985; 131). Chini Bagh'ın tam karşısında bulunan bu türbe çamur duvarla çevrelenmiştir. Mezarın üzerinde beyaz bir bayrak vardır. Yeniden evlenmeyi isteyen dul kadınlar, evlenmek isteyen genç kızlar, mezara yapılmış deliklere ellerini koyarak dua ederler ve bu kutsal kadından yardım isterlerdi (Sykes, 1920; 92). Yine Kâşgar'da kadınların cenaze için düzenlenen dini törenlere katılmadığı ancak ağıtlar yakarak yas tuttukları bilinmektedir[11]. Bu yasın, kırk gün kırk gece sürdüğü ve bunun sona ermesi üzerine ölenin ardından bir yemek verildiği sonrasında ise yas tutanların normal hayatlarına devam ettikleri bilgisinin de bu kısımda verilmesi isabetli olacaktır (Sykes, 1920; 317). Ayrıca bir Çinli veya Avrupalı bir erkekle evlenen kadın, saygısız olarak kabul edilmekte ve ölümünden sonra o kadın ve kocası, *'domuz eti yiyen'* ve *'onunla birlikte yaşayan kişi'* olarak adlandırıldı. Bu sebeple de bu eşlerin cesetleri başka mezarları da etkileyebileceği düşünülerek Müslümanlarla ortak bir mezarlığa gömülmemekteydi. (Hedin, 2010: 98).

Lady Macartney'in günlüklerinde Kâşgar kadınlarının *'kaderci'* olduklarına dair çeşitli örnekler vardır. Mesela hastalanan çocukları şayet ölürlerse bu kadere bağlanmaktadır. Hasta olmak veya olmamak da tamamen Allah'ın elindedir. Tedbir almanın önemi yoktur. Hastalık başladığında bir doktor yerine büyücüye başvuran kadınlar bunu yeterli görmektedirler (Hopkirk, 1985; 124).

Tüm Kâşgar'da özellikle çocuklarla ilgili olarak nazar korkusu vardır. Bununla ilgili bütün batıl inançların uygulanması gerekmektedir. Doğum sessiz ve gizli tutulmakta; çocuğun yapısı ve kaderi üzerinde evin yakınında bulunan ya da çocuğa dokunan ilk kişinin etkisi olacağı düşünüldüğünden bu görev özel olarak babaya verilmektedir. Kâşgarlı kadınlar fotoğrafı çekilen çocuğun da nazara uğrayacağı korkusunu taşımaktadırlar. Bu yüzden çocuklarının fotoğraf çektirmelerine izin vermemektedirler (Hopkirk, 1985; 125-126). Güzelliklerine hayranlıkla bakılan çocukları *'Allah'ın isteyeceğine'* inanıldığından çocuklara *'Süpürge'* ve *'Taş'* gibi önemsiz isimler verilmekte ve onların Allah tarafından bağışlanacakları düşünülmektedir (Hopkirk, 1985; 127). Yine Sykes, eğer daha önce anne-babanın bütün çocukları ölmüşse, babanın bir dilenci olarak giyinerek bebeği çarşıya götürdüğünü ve dükkân dükkân gezdiğini söyler. Bu nedenle de talihsizlikten kaçınmak için çocuklarına *'katı'*, ve *'kal'* gibi isimler verildiğini ekler. Doğumun kırk beşinci gününde bebeğin başı tıraş edilir ve saçları

[11] Ölünün ardından ağlama, feryat etme bütün Türk kavimlerinde ortak bir ögedir (Ünal, 2008; 111).

gömülürdü. Doğum vesilesiyle bebek adına bir koyun kesilir; koyunun eti yenilir ve kırılmaması gereken kemikleri de gömülürdü (Sykes, 1920; 315).

Nazarın gücüne, tüm sınıflarda sıkı sıkıya inanılmaktadır. Genellikle insanlar boyunlarına, Kuran ayetini içeren küçük bir deri takmakta ve buna *'muska'* adı verilmektedir.

Bir çocuğun nazar ve kötü ruhlar tarafından ele geçirildiği düşünülürse, yaşlı bir kadın aşağıdakileri okurdu:

'Allah yüce, Allah'a şükür!

Orada, Allah'tan başka bir ilah yoktur.

Şeytan gözünü bırakma buraya

Bu yer senin için değil. Issız bir suya git.

Terk edilmiş bir eve git veya mezara git

Süleyman'a karşı gelenler tökezler.

Kötülük bu isyana dayanamaz ve derhal terk eder' (Sykes, 1920; 319).

Bütün çocuklara bebekliklerinden itibaren şeytandan korunmaları için bahsi geçen muskalar takılmaktadır. Bu muska bazen kâğıt üzerine yazılmış, deri üzerine dikilmiş Kuran ayeti; bazen oyulmuş hayvan, balık ya da yeşim taşı; bir çeşit taş, bir kemik ya da tahta parçası, bir veya iki adet parlak boncuktur (Hopkirk, 1985; 127). Ayrıca her türlü şikâyet için muskalar yazılır ve bu kâğıt muskalar deri bir bez içine dikilerek boyna takılırdı. Böylece her sıkıntıya tedavi bulunmuş olurdu (Dudin, 2016: 98).

İnanışlardan bahsettiğimiz bu kısımda doğum yapmak isteyen bir kadının *'Ana Bibi'* türbesine giderek yaptığı duaya şahit olan Sykes'ın yazdıklarını aktarmalıyız: *'Bir gün bir kadın türbede ağlıyordu. Ey kutsal kişi, ben ne yapmalıyım? Nasıl yaşayacağım? Ben yetimim, bir yabancıyım. Ne yapmalıyım? Bir yetimin sıkıntılarını gidermek için ne yapılabilir? Ben yalnız mı kalacağım? Babam, annem yok; herkes bana baskı yapıyor. Allah'ım, dostlarım ve düşmanlarım arasında kayboldum. Ne yazık ki benim kaderim bu! Kocamın kalbine âşık oldum ve sadece Allah bana, kalbimin arzusunu bağışlasa! Allah bana bir oğul verse, uzun bir yaşamı olan bir oğul. Allah'ım, bana yardım et! Bu ateşli duadan sonra gözlerini kapattı; elini mezardaki deliğe koydu. Daha sonra türbe için ayarladığı büyücü devreye girdi. Büyücü bir davul çalarak sözleri anlamsız bir şarkı söyledi. Bu sırada çatıdan asılan bir ipi tutan kadın türbenin etrafında daire çizerek dans etti. Bu gösteriden sonra dua eden kadın büyücüye ücretini ödedi; fakirlere sadaka verdi ve evine rahatça döndü. Daha sonra atalarının mezarlarını ziyaret etti. Onlar adına bir yemek düzenleyeceği sözünü vererek dualarının kabul olması için onlara yalvardı'* (Sykes, 1920; 314).

Sağlıkla İlgili Tutumları

Türkistanlı kadınlar sağlık sorunlarıyla ilgili genellikle büyücü kadınlara başvurmaktadırlar. Lady Macartney'e göre ebeveynler hastalıklar konusunda tamamen bilgisiz ve batıl inançlıdırlar. Bir hastalığı iyileştirmek için büyücülerden medet ummaktadırlar. Örneğin bir hastalık yayılmaya başladığı zaman buna önlem almak yerine ya büyücüye başvurulmakta ya da hasta kişi kaderine terkedilmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi hastalık sonucu ölmek kaderdir; kişinin çabasının bir önemi yoktur (Hopkirk, 1985; 124). Buna rağmen Macartney halkın öğrendiği takdirde tıbbi yollara da başvurduğunu, mesela çocuklara aşı yaptırdıklarını da belirtmektedir (Hopkirk, 1985; 125).

Macartney Kâşgarlı kadınlarda bazı hastalıkların özellikle kadın-erkek ilişkisinden kaynaklandığını şu cümlelerle belirtir: *'Yaklaşık olarak bütün erkek ve kadınlar zührevi hastalıklara sahipti. Bu yüzden çocuklar dünyaya böyle kötü bir hastalık mirasıyla geliyorlardı. Evlilik kuralları bu kadar gevşek oldukça başka türlü olması muhtemel değildi'* (Hopkirk, 1985; 125). Yine doğum sırasında

kadınların durumu kötüye gitmeden tıbbi bir yardıma başvurulmamaktadır. Kadınlar doğumlarını evlerinde yapmakta; bu nedenle doğum sırasında anne veya çocuk ölümleri vuku bulmaktadır. Sykes, çoğu Müslüman ülkesinde olduğu gibi Kâşgar'da da sürekli evlilikler ve doğumların, nesiller arasında farklı hastalıkları ortaya çıkardığını belirtir. Çocuklarda zekâ geriliği, sağırlık ve dilsizlik şeklinde görülen bu hastalıklar kuşaktan kuşağa geçer. Kâşgar'ın en zengin ailelerinin, ailenin soyunu bozmamak ve kızlarının çoğunun bu hastalıklarla uğraşmasını önlemek için kızlarını hiç evlendirmedikleri görülmektedir (Sykes, 1920; 313-314).

Daha önce de belirtildiği üzere doğumun kolay olması için büyücülere başvurulmakta; bunların ücretli olarak gerçekleştirdikleri ritüeller eşliğinde doğuma hazırlanılmaktadır (Hopkirk, 1985; 125). Bu ritüeller bir tedavi yöntemi olarak birçok hastalıkta kullanılmaktadır. Yeni doğan bebekler gelenek olarak birkaç ay boyunca yıkanmamaktadırlar. Bu gelenek sebebiyle çocuklar deri hastalıklarına yakalanmakta ve sıcak havalarda göz iltihabı olmaktadırlar. Kâşgarlı kadınlar doğum anına kadar ağır işlerde çalışabilmekte ve doğum sonrasında tekrar aynı işlerine dönebilmektedirler. Macartney'e göre kadınlar bu durumdan şikâyetçi değildir; aksine memnundurlar (Hopkirk, 1985; 127).

Yine Kâşgarlı kadınlar deri hastalıklarının tedavisini türbelerde dua ederek ermiş kişilerden istemektedirler. Türbe'nin etrafında bulunan bir kuyunun yakınından bir parça çamur alıp türbenin duvarlarına atmakta ve ermiş kişiye yakararak hastalıklarına derman aramaktadırlar (Hopkirk, 1985; 131).

Hotan ve Yarkent'te yaygın olarak görülen guatr hastalığına, Kâşgar'da da sıkça karşılaşılırdı. Guatr suyun kalitesine bağlı olarak ortaya çıkan bir hastalıktır. Hastalıkta, kadınların boğazlarında muazzam bir şişlik oluşmakta, bu özellikle kadınların görüntüsünü bozmaktadır. Her üç yetişkinden birinde rastlanan bu rahatsızlıkta yara yoktur; konuşma bozukluğunun dışında sadece rahatsız edici bir görüntü vardır (Fraser, 1918: 222). Nüfusun yarısının sağlığı kötüdür; yaşlılar ve çocuklar daha da kötü durumdadır. Bazı talihsiz insanlar boğazlarındaki korkunç şişlik yüzünden zorluk çekmektedir. Sebze ve meyvelerin iyi yıkanamaması, squalor eksikliği nedeniyle ortaya çıkan guatr ve cilt hastalıkları, insanlardaki hastalıklı görünümü artırmaktadır (Sykes, 1920; 184-185). Ayrıca Kuropatkin'in aktardığı bilgilere göre bölgede yaşayan kadınların yarısından fazlası afyon içmektedir ve bu durum onların sağlığını kötü şekilde etkilemektedir (Kuropatkin, 1893: 30). Yine Zeland da bu bilgileri doğrulayarak on kişiden iki veya üçünün kesinlikle afyon kullandığını belirtmektedir (Zeland, 1888: 53). Bu sebeple Kâşgarlılar arasında akciğer hastalığının da bir hayli fazla olduğu bilinmektedir (Fedorov, 1903).

Yaşam Alanları ve Uğraşıları

Kâşgarlı kadınlar evlerine son derece önem veren, temiz kadınlardır. Kâşgarlılar bahçelerinde sarı çiçeklerin yoğun olduğu kulübelerde yaşamaktadırlar (Fraser, 1918: 225). Köy hayatı kadınlar için şehir hayattan daha iyi olarak görülmektedir (Sykes, 1920; 189). Kâşgar'da var olan sulama yöntemleri, yerliler tarafından iyice geliştirilmiştir. Her yerli, çocukluktan itibaren pratik olarak çalışmaya başlamakta, bu sebeple yaz aylarında, Kâşgar'ın ovalarında sulama işleriyle uğraşmaktadırlar (Pevtsov, 1895; 150). Kadın-erkek işleri birbirinden çok keskin çizgilerle ayrılmamaktadır. Kadınlar erkeklerin işlerini de yapabilmekte; ancak yine de vücut kuvveti gerektiren işleri erkekler yapmaktadır.

Kâşgar'da el sanatlarının çok gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz. Kadınlar erkeklerle özgürce aynı ortamda bulunmakta, mallarını çarşı-pazarda[12] erkeklerle birlikte satmaktadırlar. Yüzyıllar önce kadınların sahip oldukları üstün özgürlük, onların torunlarına teslim edilmiş olabilirdi. Çinli yazarlar, kadınların yabancılarla birlikte olsalar bile erkeklerle karıştıklarını, at ve develeri erkekler gibi sürdüklerini söylemişlerdir. (Sykes, 1920; 212).

[12] Doğu Türkistan pazarları kalabalık olurdu. Bölge halkı için pazarlar pek çok faaliyetin yapıldığı yerlerdi. Kâşgar'da Aytaga ve Çarsu olarak adlandırılan iki pazar vardı (Vurgun, 2018; 124).

Sykes, *'Ata tek başına binen kadınları görünce, Pers kadınlarının ata kocalarının ardında bindiklerini hatırladım. Bunun Batıyla çok ciddi bir tezat oluşturduğunu gördüm. Yine İran'ın örtülü kadınları halk arasında sessiz olmalıydı. Ancak bu çiftçilerin karıları kent dışında bulunan çarşılarda erkeklerle iç içeydiler'* (Sykes, 1920; 61) diyerek Kâşgar kadınlarının özgürlük alanlarını, sosyal yaşamda diğer milletlerden çok daha iyi bir konumda olduklarını belirtmiştir.

Kâşgar'da kadınlar, kış ve yaz aylarında şafaktan yarım saat önce kalkarlardı. Bir gece lambası yaktıktan sonra ocağı hazırlarlardı. Kışın, abdest almak için ocağa su koyar ve sonra kocasını uyandırırlardı. Sonra tahta yatağa küçük bir keçe ya da kilim yayarlar, Kâbe'ye dönerek dua ederlerdi. Duasını bitirdikten sonra, kocası bir kenarda otururken kendisi kahvaltı hazırlardı. Kahvaltı yuvarlak bir masa üzerine yayılarak servis edilirdi. Bu süre zarfında ibadetini tamamlamış olan ailenin geri kalanı, kahvaltı için toplanır ve sofraya otururlardı. Sofrada oğullar babaya, kızlar anneye yakın otururdu. Kahvaltıdan sonra, çay içilirdi. Kadınlar önce odaları temizler ve genel olarak ev işleriyle uğraşırlardı. Yaz aylarında, bahçeleri sular, sebze yetiştirir, çiçek veya meyve toplarlardı (Pevtsov, 1895; 170).

Kışın ise kadınlar pamukları, yünleri temizler ve ip eğirirlerdi (Kuropatkin, 1893: 67). İpek kozalarını, örgü kumaşları ve halıları gevşetir, keçe ve giysi dikerlerdi. Kış aylarında erkeklerin bolca boş zamanları olduğundan, hayvanlara bakmak, yakacak odun toplamak ve değirmenlere gitmek erkeklerin göreviydi. Kadınlar kışın bu işlere pek karışmazlardı.

Eğitimleri

Kâşgar'da hem erkek hem de kız çocukları çok küçük yaşlardan itibaren okula gönderilirdi. Kâşgar'da eğitim, sadece Kuran'ı ve onun mealini öğrenmekten ibarettir. Ayrıca çocuklara mektup yazmak öğretilir, hattatlık teşvik edilirdi. Dua etmek ve abdest almak öğretilirdi. Coğrafya, tarih, matematik ve yabancı diller tamamen ihmal edilirdi. Kızlar yaklaşık on yıl sürecek okulun en fazla iki senesini okur ve okulu bırakırlardı.

Sykes, Kâşgar'daki öğretmenler ve eğitim hakkında *'Öğretmenler dar kafalıdır; ama ebeveynler öğretmenleri çok severler. Sonuçta çok fazla gelişme söz konusu değildir'* diyerek çok sert bir eleştiride bulunmaktadır. Yine Kâşgar'da baş erkek okulunu ziyaretinden de şu notu paylaşır: *'Efendinin en sevdiği öğrenciler Kuran'dan pasajlar okuyordu. Bunlar şarkı söyler gibi Kuran okuyor; acı çekiyormuş gibi de ileri geri sallanıyorlardı'* (Sykes, 1920; 316).

Eğlence Kültürleri

Kâşgar kadınları genellikle evlerinde eğlence tertip ederlerdi. Erkeklerin katılmadığı bu eğlencelerde kadınlar kendi müzik orkestralarını kendileri kurmuş ve sıraları geldikçe dans etmişlerdir. Lady Macartney'in belirttiğine göre bu orkestra kalun[13] ve küçük bir davul ya da tambur ve uzun boyunlu arkası mandolin gibi olan saç yayıyla çalınan ve çello gibi tutulan[14] bir ya da iki enstrümandan oluşmaktadır. Bazen sadece kadınlar değil ehil müzisyenler de bu eğlencelere davet edilerek şarkı söylerlerdi. Bu şarkılara her bahar yeni bir şarkı bestelenerek eklenmekte ve bu şarkılar sadece evlerde değil her yerde söylenmekteydi (Hopkirk, 1985; 122). Macartney'in verdiği en ilginç bilgilerden biri de en iyi şarkıcıların eşek sırtında, eşeğin hareket ritmine göre seslerini yükseltip şarkı söyleyerek giden küçük erkek ve kız çocukları olduğudur (Hopkirk, 1985; 123).

Müzik Kâşgar'da son derece popülerdir. Kâşgar köylülerinin müzik kulakları vardır ve müzikaldirler. Kuropatkin, kadın ve kızların da dans sanatında usta olduklarını belirten kişiler arasındadır (Kuropatkin, 1893: 108). Kadınlar enstrüman çalarlar; genel enstrümanları tef, mandolin ve dört telli rebaptır. Kâşgar'da erkek ve kadınlar birlikte dans etmez; sadece profesyonel kadınlar veya

[13] Uygur Türklerinin en eski çalgılarından biridir. Çalan kişi sol eliyle mızrap vuruşları yapar, sağ eliyle ise ara tonlar ve süslemeler verir.
[14] Bölgede halen '*gijjak', 'gıcek' ve 'gıycek'* olarak adlandırılmakta olup yaylı çalgılar arasındadır (Çolakoğlu Sarı, 2014; 38).

erkekler, özel günlerde birlikte dans edebilirlerdi. Ancak Hotan vahasında, erkekler ve kadınlar düğünlerde birlikte dans etmektedirler. Eğlencelerde, erkekler ve kadınlar zıt taraflarda otururlar ve müzik başladığında, bir kadın ayağa kalkarak bir adamın önüne mendil atardı. Bunun üzerine adam da kalkarak bir şarkı söyler ve mendili iade ederdi. Bu tüm mevcut kadın ve erkekler arasında yapılır sonrasında erkeklerle kadınlar birlikte dans ederlerdi (Sykes, 1920; 323). Daha erken dönemde bölgede bulunan Valihanov ise Sykes'ın söylediklerini doğrular bilgiler vererek kadınlar ve erkeklerin aynı ortamda karşılıklı oturarak başladıkları eğlenceleri birbirleriyle dans etmeleriyle sonlandırdıklarını aktarmaktadır (Valihanov, 1985; 343). Pevtsov da kadınların yaz aylarının bitmesiyle eğlenceler düzenlediğini, eğlencelerde daima müzik olduğunu ve müzisyenlerin sevilen müzikleri çaldığını söyler. Yine erkeklerin ve kadınların çiftler halinde dans ettiğini, yerlilerin danslarının genellikle zarif ancak monoton olduğunu ekler (Pevtsov, 1895; 170).

Yine Macartney Kâşgarlı kadınların nasıl dans ettikleriyle alakalı verdiği bilgilerde şunları söyler: *'Müzik başladığında profesyonel birisi dans etmeye başlardı ve konuklar da onu izlerdi. Sonrasında konuklar sırayla ayağa kalkıp yavaşça ve nazik bir şekilde solo dans ederlerdi. Vücutlarını ve uzun elbiselerinin altındaki kollarını sallıyorlardı. Dansçı bazen ayağıyla müziğin ritmini belirliyordu ve kollarını vücudunun yanında uzatmış ve gözlerini kapatmış bir şekilde duruyordu. Kolları, müzikle mükemmel bir zamanlamayla sallamak dansta çok önemli bir rol oynuyordu ve bu rüya gibi bir müzik eşliğinde çok nazik görünen bir hareketti'* (Hopkirk, 1985; 123). Dans sonrası dansçılara edilen iltifat ve takdir dışında onlara danslarının beğenisi ölçüsünde para verilmektedir. Bu ortamlarda bebekler ve küçük çocuklar da bulunurdu. Dolayısıyla daha çok küçük yaştan itibaren Kâşgar çocukları da bu dans ve müzik kültürünü edinmeye başlamışlardır. Ayrıca kadınların eğlence kültürlerinde hamamların da önemli bir yeri vardı. Hamamlarda eğlenceler düzenlenir, balkonlarda bekleyen kadınlar dans eden insanları izlerlerdi (Vurgun, 2015; 8).

Buradan Kâşgar kadınlarının dans ve müziği çok önemsediklerini ve bunu bir sanat olarak icra etmeye çalıştıklarını anlamak mümkündür. Zaten Macartney bu kadınların duygu ve düşüncelerini ses ve dansla anlatabildiklerini ve bunu *'mükemmel bir ahenk'* içinde yaptıklarını belirtmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Kaşgar'ın türlü imkânsızlıklarına rağmen seyyahlarca ziyaret edilmesinin altında stratejik nedenler yatmaktadır. Doğal kaynaklar, yer altı zenginlikleri ve petrol bakımından zengin olan bölge üstünde Rus ve Çin başta olmak üzere; İngiltere gibi emperyal güçlerin arzuları vardır. Bu yüzden bölgeye onlarca seyahat düzenlenmiş, keşif seferleri yapılmıştır.

XIX. yüzyılda Kâşgar hakkında bilgi veren çok sayıda seyahatname ve günlük bulunmaktadır. Bu seyahatnamelerin önemli bir kısmını Batılı ve Rus kaynaklar oluşturmaktadır. Batılı kaynaklardan kadın hakkında bilgi veren seyyahların başında Sykes, Macartney gibi kadın seyyahlar gelmektedir. Bu seyyahlardan Sykes Kâşgar kadınları hakkında genellikle olumsuz bir dil kullanırken; Macartney daha olumlu bir dil kullanmıştır. Sykes bölgede araştırma yapmak amacıyla yalnızca dokuz ay geçirmiş; bu kısa zamanda halkın sosyal yaşantısını kavrayamamıştır. Seyahatnamelerde coğrafyaya ilişkin bilgiler kısa sürede tespit edilebilen bilgiler olabilirken; sosyal hayatı anlayabilmek için bölgede daha uzun vakit geçirmek gerekir. Macartney Kâşgar halkını on yedi yıl gibi uzun bir sürede gözlemleme fırsatı bulmuş ve onları çok iyi tanımıştır. Dolayısıyla, Sykes gibi kısa sürede gördükleriyle yetinmemiş; günlüğünü o yaşantıya adapte olarak yıllar içinde yazmıştır. Bu bakımdan Macartney'in verdiği bilgiler Sykes'ın verdiği bilgilerden daha objektif ve gerçekçidir denilebilir. Rus kaynaklardan ise Pevtsov ve Dudin'in eserlerinde kadın hakkında bilgilere sıkça rastlanmaktadır. Pevtsov ve Dudin Batılı kaynakların aksine Rus kadınları hakkında daha pozitif düşünceler taşımıştır. Ancak her iki grup da Yakup Han'ın devletinin yıkılmasının ardından bölgede egemen güç olan Çinlilerin halkın dini yaşantısına müdahalesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan ahlaki çöküntüyü eserlerine yansıtmıştır. Zaman zaman Batıl inançların dahi, yanlış bir algı sonucu İslam dinine dayandırıldığı görülen eserlerde, seyyahların İslam dini konusunda bilgisizliğinin de yanlış aktarımlara yol açtığı söylenebilir.

Bütün bunların yanında seyyahlar Kâşgar'da kadını aile hayatları, dini yaşantıları, inanışları, sosyal hayatları, giyim-kuşamları; doğum, evlenme ve ölümle ilgili adetleri; eğitimleri ve eğlence hayatları bakımından ele almışlar; hemen hepsi kadınlar hakkında benzer bilgiler vermişlerdir. Seyyahların eserlerinde kadınların aile hayatlarına son derece önem verdiği; kadının eşine bağlı olduğu fakat Muta nikahının yaygın olmasıyla kadınların yalnızca bir değil birden fazla evlilik yapabildikleri; bunlara rağmen evlenme ve boşanmalarda İslam dininin hükümlerinin uygulanarak kadına haklarının verildiği görülmektedir. Bu bakımdan İslam ile yüceltilmiş; ancak meşhur *'Çin entrikası'* ile dinden uzaklaşılmaya başlanan Kâşgar kadınları XIX. yüzyılın son çeyreğinde toplumsal hayatta ahlakını ve varlığını korumaya çalışmıştır. Giyim-kuşamlarına özen gösteren kadınlar, diğer millet ve kültürlerden gelen kadınlara örnek olmuşlar; özellikle sanatsal kabiliyetleri bulunan Kâşgar kadınlarının elişi yapma, dokumacılık, örgü örme gibi faaliyetleri dikkat çekmiştir. Hatta bunları bir adım ileriye götürmüş; el becerilerinin katma değerini artırarak iş hayatına bunlarla katılım göstermişler; hem ailelerine destek olmuş hem de üretime erkekler gibi katılmışlardır. Bu açıdan bir eşitlik söz konusudur.

Kadınların eğlence hayatları, dansları, müzikleri kendilerine özgüdür. XIX. yüzyıl Kâşgar'ında İslam'ın eğlenceyi kısıtlayıcı herhangi bir kaidesi görülmemiştir. Bu tarz faaliyetlerde gelenek ve görenekler daha ağır basmaktadır. Ancak Kadın ve erkeklerin ayrı yerlerde eğlenmesi, haremlik-selamlık ilişkisinin bulunması İslami kuralların geleneklerle beraber kısmen de olsa devam ettirildiğinin göstergesidir. Kâşgar kadınlarının çeşitli batıl inançlara sahip olmasının altında da bu geleneklerin İslam'a rağmen uygulanması yatmaktadır. Doğum-ölüm, evlenme-boşanma ile ilgili adetler tamamen adetlerin uygulanmasından ibaret ritüeller olarak göze çarpmaktadır. Ailede çocuğun kız veya erkek olarak ayırt edilişi, soyun erkek tarafından yürütüleceği inancının XIX. yüzyılda Türklerde var olduğu gerçeğini yansıtmaktadır. Kadınların sağlıkla ilgili tutumlarını da genel olarak ilkel değerlendiren seyyahlar, bunu eğitimsizliğe bağlamaktadırlar. Fakat bu durumun, eğitimsizlikten ziyade fakirlik ve bilgisizlikten kaynaklandığı; zaman zaman ise geleneklere bağlı kalmaktan dolayı ortaya çıktığı düşünülmelidir. Zira on iki yaş gibi çok erken yaşta evlenen *'çocuk kadınlar'* eğitim görmeye fırsat kalmadan hayata atılmaktadırlar.

Şehir kadınları ile köylü kadınların farklı muamelelerle karşılaştığı Kâşgar'da, köylü kadınların kadının aile hayatındaki üstün konumu, çalışma hakkı, sosyal hayatta erkek-kadın münasebetleri ve özgürlükleri açısından günümüz kadınlarına eşdeğer olduğu görülmektedir. Günümüzden neredeyse yüz elli yıl önce, hak ve özgürlüklerine sahip çıkan Türk kadınının bu gücü, köklerinden beslenmesinin bir göstergesi sayılabilir. Zira Eski Türklerden beri kadın sadece ailede değil, devlet yönetiminde yer alan, milletler arası antlaşmalara imza atan, beylik yapan, miras ve boşanma haklarına sahip olan hem resmi hem de sosyal hayatta kendine yer bulan bir hüviyete sahipti. Orta çağ Avrupası'nda kadının şeytan olduğu, insan olup olmadığı konusunun tartışıldığı da varsayılırsa Türklerin kadına yüklediği değerin önemi daha iyi anlaşılabilir. Bu bakımdan Kâşgar kadını geçmişten aldığı mirası geleceğe taşımıştır. Böylece Çin'in yoğun kültürel bombardımanına rağmen geleneklerini sürdüren, toplumun en küçük yapıtaşı olan ailenin temellerini atan kadın, Kâşgar'ın her şeye rağmen ayakta kalmasına yardımcı olmuştur.

KAYNAKÇA

"Seyahatname" Maddesi. *TDK Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü*. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5be170fc34cea9.99088784, (E. T. 06.11.2018).

Alpargu, Mehmet (2002). Türkistan Hanlıkları. *Türkler Ansiklopedisi Cilt 8.* Ankara: Yeni Türkiye Yay.

Baykuzu, T. D. (2015). "Turfandan Kâşgar'a İpek Yolu Üzerindeki Vaha Şehirleri", *İpekyolu*, İstanbul: Pelikan Basım, 59-85.

Baykuzu, T. D. (2013). "İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53, 1, 221-250.

Bellew, H. W. (1875). *Kashmir and Kashghar-A Narrative of The Journey of the Embassy to Kashgar in 1873-74. London*: Trübner and Company.

Bruce, Major C. D. (1907). *Chinese Turkestan.* London: Proceedings of the Central Asian Society.

Crosby, Oscar Terry (1905). *Tibet and Turkestan.* New York: The Knickerbocker Press.

Çelik, M. Bilal (2013). *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Çolakoğlu Sarı, Gözde (2014). "Asya'dan Avrupa'ya Yaylı Çalgılar Tel Üzerinde Ses Elde Etme Tekniğine Göre Sınıflandırma", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 25/1, 35-50.

Deasy, Captain H. P. (1901). *In Tibet and Chinese Turkestan*. London: T. Fisher Unwin Paternoster Square.

Dillon, Michael (2001). *Sinkiang (Doğu Türkistan): Çin Orta Asya'sında Etnik Ayrımcılık ve Kontrol*, Çev. Hayati Aktaş, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul.

Doğan Orhan & Erdoğan Aysel (2016). XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Türk Topluluklarında Kölelik ve Köle Ticareti. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, *15* (3), 971-986.

Downie Mary Alice & Errington Elizabet Jane, (2010). *Early Voices-Portraits of Canada by Women Writers, 1639-1914*. Canada: Published by Natural Haritage Books.

Duranlı, Muvaffak (2014). Mihail Vasilyeviç Pevtsov ve Doğu Türkistan Araştırmalarına Katkısı. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (3), 203-214.

Ercilasun, Konuralp (2013). *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Fedorov, D. Y. (1903). *Podpolkovnik Generalnogo Ştaba. Opıt Voenno-Statistiçeskogo Opisaniya İliskogo Kraya*. Taşkent: İzdatelstvo Taşkent Tipografiya Şţaba Turkestanskogo Voennogo Okruga. https://rus-turk.livejournal.com/161086.html (E. T.: 12.10.2018).

Fraser, David (1918). *The Marches of Hindustan, The Record of a Journey in Thibet, Trans-Himalayan India, Chinese Turkestan, Russian Turkestan and Persia.* London: William Blackwood and Sons.

Gömeç, Saadettin Yağmur (1998). "Doğu Türkistan'da Yakub Han Dönemi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", *OTAM*, Cilt 9, Sayı 9, 149-153.

Hedin, Sven (1903). *Central Asia and Tibet, Vol. 1*. London: Printed by Kelly's Directories Limited.

Hitchins, Keith (2002). Kâşgar. *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 25, ss 7-9). İstanbul: Diyanet Vakfı Yay.

Hopkirk, Peter (1985). *An English Lady in Chinese Turkestan Lady Macartney*. Oxford: Hong Kong Oxford University Press.

Kim, Hodong (2004). *Holy War in China: the Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia*, 1864-1877, Stanford, California: Stanford University Press.

Kolesnikov, Aleksandr (2010). *Rus Seyyahların Gözüyle Kâşgar: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı XX. Yüzyılın Başı*. (Rakhat Abdieva, Çev.) (İlyas Kamalov, Yay. Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Bas.

Kuşelevskiy, V. I. (1891). *Materialı Dlya Medicinskoy Geografiy i Sanitarnogo Opisaniya Ferganskoy Oblastı* (Tom II). Noviy Margelan. https://rus-turk.livejournal.com/154509.html (E. T.: 11.10.2018)

Lansdell, Henry (1887). *Through Central Asia-Diplomacy and Delimitation of the Russo-Afghan Frontier*. London: Printed by Hazel, Watson and Viney, Ld.

Lansdell, Henry (1893). *Chinese Central Asia-A Ride to Little Tibet, Vol. I.* London: Sampson Low, Marston and Company Limited.

Merzbacher, Gottfried (1995). *The Central Tian-Shan Mountains.* London: Printed by Hazel, Watson and Viney, Ld.

Ortaylı, İlber (1992). 19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri. *Ankara Üniversitesi Siyasall Bilimler Fakültesi Dergisi*, *47* (3-4), 271-277.

Özkan, Murat (2017). "Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney", *Asia Minor Studies*, Cilt 5, Sayı 10, 74-86.

Rezvan, Efim (2016). *Turkestan I.* Petersburg: Moi Mir İslama.

Saray, Mehmet (*1997). Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (I)*, İstanbul: Bayrak Matbaacılık.

Sykes, Miss Ella (1920). *Through Deserts and Oases of Central Asia*. London: Macmillian and Company.

Stein, M. Aurel (1901). *Archeological and Topographical Exploration en Chinese Turkestan.* London: Printed by Eyre and Spottiswoode.

Stein, M. Aurel (1904). *Sand-Buried Ruins of Khotan*. London: Hurst and Blackett Limited.

Taşağıl, Ahmet (1994). Doğu Türkistan. *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 9, ss. 556-560). İstanbul: Diyanet Vakfı Yay.

Taylor, Bayard (1892). *Central Asia - Cashmere, Little Thibet and Central Asia.* New York: Throw Directory Printing and Bookbinding.

Tuna, Amine (2012). *Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık*, İstanbul: İHH Kitap.

Ünal, Fatih (2008). "Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği", *Bilig*, Sayı 45, 103-130.

Valihanov, Çokan (1985). *Sobraniye Soçineniye v Pyati Tomah*, Tom 3, Glavnaya Radaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma Ata.

Vurgun Yılmaz, Seda (2015). "XIX. Yüzyılın İlk Yarısından XX. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar Türkistan'da Kadın", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 214, 1-14.

Vurgun Yılmaz, Seda (2018). "1850-1950 Yılları Arasında Seyahatnamelerin Işığı Altında Doğu Türkistan Şehirleri", *Asia Minor Studies*, Cilt 6, Sayı 11, 120-133.

Yalçınkaya, Alâeddin (1997). *Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan*. İstanbul: Timaş Yay.

Yazici Serkan & Çelik M. Bilal, (2008). Türk Tarihinde Bir Rus General: Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin (1848-1925). *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi, 10* (1), 233-245.

Yücel, Mualla Uydu, Yâkub Beg, *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 43, ss. 277-278). İstanbul: Diyanet Vakfı Yay.

Zeland, N. L. (1888). *Kaşgariya i Perevaly Tyan-Şanya. Putevıya Zapiski*. Omsk: Zapiski Zapadno-Sibirskogo Otdela İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva. Knizka IX.